

บทที่ 2 รูปแบบการสร้างพระพุทธรูป

กำเนิดพระพุทธรูป

ศาสนาพุทธกำเนิดขึ้นครั้งแรกบริเวณอินเดียโบราณหรือดินแดนชมพูทวีป ซึ่งตั้งอยู่ในภูมิภาคเอเชียใต้ ครอบคลุมบริเวณอันกว้างขวางในแถบบริเวณประเทศอินเดีย เนปาล ศรีลังกา ปากีสถาน ไปจนถึงอัฟกานิสถาน เกี่ยวกับการสร้างพระพุทธรูป มีตำนานและหลักฐานที่พบมากมายบริเวณดังกล่าว ซึ่งแต่เดิมเอเชียใต้ มีอารยธรรมโบราณลุ่มน้ำสินธุ บริเวณเมืองฮาร์ป้า และโมเฮนโจดาโร ปัจจุบันคือ ประเทศปากีสถาน มีชาวตราวิเดียนหรือทราวิท ซึ่งเป็นชาวผิวดำอาศัยอยู่ก่อนต่อมา ภายหลังถูกพวกชาวอารยัน ซึ่งเป็นพวกชาวผิวขาวทางตอนเหนือ ได้รุกรานขับไล่ชาวตราวิเดียนถอยร่นลงมาทางตอนใต้ ชาวอารยันจึงถือเป็นพวกแรกที่ให้กำเนิดศาสนาพราหมณ์และกำหนดระบบวรรณะ 4 (การแบ่งชนชั้นจากสีผิว) ใช้ภาษาสันสกฤตและแต่งมหากาพย์รามายณะ ต่อจากนั้นประมาณ 600 ปีก่อนคริสตกาล บริเวณอินเดียโบราณ เจ้าชายสิทธัตถะประสูติและภายหลังได้เสด็จออกผนวช ตรัสรู้เป็นสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงกำเนิดพระพุทธศาสนา ในกาลครั้งนั้นยังให้ผู้คนในวรรณะทั้ง 4 จำนวนมาก ได้เกิดความศรัทธาเลื่อมใสในคำสอนของพระองค์ในดินแดนชมพูทวีป

หลังจากที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ช่วงศตวรรษที่ 1 มีการสังคายนา พระไตรปิฎกครั้งแรกโดยพระเถรานุเถระ ตามแบบที่เรียกเถรวาท (หินยาน) ต่อมาภายหลังพุทธศตวรรษที่ 2 ผลจากเหตุสังคายนา พระพุทธศาสนาแยกเป็น 2 นิกาย คือ หินยานและมหายาน

พุทธศตวรรษที่ 3 นับตั้งแต่ พ.ศ. 209 กองทัพพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชแห่งมาซิโดเนีย ยกกองทัพไปตีนครตักศิลา (Taxila) ทางตะวันตกเฉียงใต้ของอินเดีย บริเวณลุ่มน้ำคาบูลที่ไหลไปทางตะวันออก ผ่านช่องเขาโคเบอร์จนถึงชายฝั่งตะวันตกลุ่มแม่น้ำสินธุ อันเป็นที่ตั้งของแคว้นคันธาระ (Gandhara) ภายหลังจากกองทัพของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชยกทัพกลับไป ราวพุทธศตวรรษที่ 3 - 6 มีราชวงศ์โมริยะเข้ามาปกครอง ก่อตั้งโดยพระเจ้าจันทรคุปต์ ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากราชตระกูลชาวอารยันจากนครตักศิลา พระเจ้าพินธุสาร์ขึ้นครองราชย์ต่อ และได้ขยายอาณาเขตออกไปอย่างกว้างขวางจนนครตักศิลาเกิดการจลาจล พระเจ้าพินธุสาร์จึงให้โศกราชกุมารยกทัพไปปราบปรามซึ่งภายหลังคือพระเจ้าอโศกมหาราช และให้การอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา มีการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 3 โดยใช้ภาษาบาลี สร้างสถูป บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ที่เมืองสัณฐี แต่ยังไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการสร้างพระพุทธรูปแต่อย่างใด

มูลเหตุการสร้างพระพุทธรูปครั้งแรก มีตำนานพระแก่นจันทร์กล่าวว่า เมื่อพระพุทธองค์เสด็จไปโปรดธรรมมะแก่พระพุทธรูปมารดาบนสวรรค์ดาวดึงส์ 1 พรรษา พระเจ้าปเสนทิโกศลแห่งแคว้นโกศลราชรัฐ ไม่ได้เห็นพระพุทธรูปองค์มาช้านาน ทรงมีความระลึกถึง จึงตรัสสั่งให้นายช่างทำพระพุทธรูปขึ้นด้วยแก่นจันทน์แดงประดิษฐานไว้บนอาสนะที่พระพุทธรูปองค์เคยประทับ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จกลับจากเทวโลกสวรรค์ดาวดึงส์มาถึงที่ประทับ พระแก่นจันทร์ลุกขึ้นปฏิสนธิฐานกับพระพุทธรูปด้วยปาฏิหาริย์ แต่พระพุทธรูปองค์ตรัสสั่งให้พระแก่นจันทร์ไปประทับตามเดิม เพื่อเป็นแบบอย่างพระพุทธรูปแก่สาธุชน

ภายหลังเมื่อพระพุทธองค์ล่วงลับไปแล้ว (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2545: 67)

นอกจากนี้ยังมีตำนานเกี่ยวกับการสร้างพระพุทธรูป ราว พ.ศ. 368 ภายหลังจากพระเจ้าอโศกเสด็จสวรรคต พระเจ้ามิลินท์ (Milinda) หรือพระเจ้าเมนนเดอร์ (Manander) กษัตริย์เชื้อสายกรีก ขึ้นปกครองแคว้นคันธาระ ได้ศึกษาวิชาความรู้ศาสนาพราหมณ์ และพระพุทธศาสนาอย่างแตกฉาน จึงประกาศให้บรรดานักบวชของศาสนาต่าง ๆ สนทนาธรรมกัน โดยใช้วิธีการถามตอบที่เรียกว่า ปุจฉา วิสัชนา พระนาคเสนเถระซึ่งเป็นตัวแทนของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาไปแสดงธรรม พระเจ้ามิลินท์เกิดความซาบซึ้งในหลักเหตุผล ดังปรากฏในหนังสือ มิลินท์ปัญหา พระเจ้ามิลินท์จึงเลื่อมใสและประกาศตนเป็นพุทธมามะกะ อุปลัมภพระพุทธศาสนา เจริญรุ่งเรือง ในสมัยคันธาระนี้พบพระพุทธรูป ที่สร้างขึ้นตามแบบอย่างศิลปะกรีกและโรมัน โดยกระทำสืบต่อมา

อิริยาบถ มุทรา และปางของพระพุทธรูป

ไซศรี ศรีอรุณ (2553: 9-10) ได้ให้ความหมายเกี่ยว อิริยาบถ มุทรา และ ปาง ไว้ดังนี้

มุทรา เป็นภาษาสันสกฤต มีความหมายเมื่อนำมาใช้กับงานพุทธศิลป์ว่าเป็นการแสดง ความหมายด้วยมือ ในบทความนี้ บางครั้งใช้เป็นภาษาไทยว่า การแสดงท่วงท่าที่พระหัตถ์ คำว่ามุทรา นี้ นอกจากจะใช้กับงานพุทธศิลป์แล้ว ยังใช้กับทำนฏศิลป์ของอินเดีย ที่แสดง ความหมายด้วยท่าของ มือในการรำรำด้วย

อิริยาบถ เนื่องจากพระพุทธรูปสร้างขึ้นมาจากโครงร่างพื้นฐานของมนุษย์ จึงมีอิริยาบถต่าง ๆ เช่นเดียวกับมนุษย์ ในวันหนึ่ง ๆ มนุษย์มีอิริยาบถ 4 ประการ ไม่นั่งก็นอน ไม่นอนก็ยืน ไม่ยืนก็เดิน (ยืน เดิน นั่ง นอน) ดังนั้น พระพุทธรูปจึงอยู่ในอิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่งเสมอ

ปาง พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายว่า เป็นคำนาม แปลว่า ครั้ง หรือ เมื่อนั้นคือเป็นการบอกเวลา ดังนั้นเมื่อนำมาใช้กับพระพุทธรูปที่เป็นรูปแทนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า พระพุทธรูปปางนั้น ปางนี้ จึงหมายความว่า พระพุทธองค์เมื่อครั้ง ณ สถานที่นั้นคือ เป็นพระพุทธรูปที่แสดงประวัติตอนใดตอนหนึ่งของพระพุทธองค์ ขณะที่มิสภาวะเป็นมนุษย์นั่นเอง

อิริยาบถที่พบในพระพุทธรูปของอินเดียโดยทั่วไปจะพบ 3 อิริยาบถ คืออิริยาบถยืน ประทับนั่ง และไสยาสน์ ส่วนอิริยาบถที่พบในพระพุทธรูปของอินเดียไทยโดยทั่วไปจะพบ 3 อิริยาบถ คืออิริยาบถยืน ประทับนั่ง และไสยาสน์ ยกเว้นแต่ในสมัยสุโขทัย จะพบอิริยาบถเดิน (ลีลา)

อิริยาบถยืน แบ่งออกเป็น 2 แบบ คือ

1. แบบยืนสมถังค์ หมายถึงยืนตรงขาจับน้ำหนักรองข้างเท่ากัน
2. ยืนตรีภังค์ (หักสามส่วน) คือ การยืนพักขา ข้างใดข้างหนึ่ง

ภาพที่ 2.1 พระพุทธรูปปางมารวิชัย นั่งขัดสมาธิเพชร สมัยอยุธยา
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

อิริยาบถประทับนั่ง แบ่งออกเป็น 3 ลักษณะ คือ

1. วชิราสนะ (ขัดสมาธิเพชร) คือการนั่งโดยใช้พระบาทไขว้ซ้อนพระบาท ให้ฝ่าพระบาททับพระเพลาจึงเห็นฝ่าพระบาททั้งสองข้าง

2. วีราสนะ (ขัดสมาธิราบ) คือการนั่งโดยใช้พระบาทขวาทับพระเพลาซ้าย จึงเห็นฝ่าพระบาทเพียงข้างเดียว

ภาพที่ 2.2 พระพุทธรูปปางสมาธิ นั่งขัดสมาธิราบ สมัยเชียงแสน
ที่มา: วัดเบญจมบพิตรดุสิตดุสิตวนาราม

3. ภัทราสนะ คือ การนั่งห้อยพระบาท

มูทรา จึงเป็นท่าของนิ้วมือที่แสดงความหมาย การทำเครื่องหมายต่าง ๆ ด้วยนิ้วมือ 10 นิ้ว หรือนิ้วใดนิ้วหนึ่งหรือที่มีมือข้างใดข้างหนึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธเจ้า และเทพทั้งหลายในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์

ในปัจจุบัน เรานิยมใช้คำว่า “ปาง” ในความหมายที่บ่งบอกถึงอิริยาบถและมูทรา ที่แสดงพุทธประวัติตอนใดตอนหนึ่งของพระพุทธเจ้า

อินเดียมีคตินิยมในการสร้างพระพุทธรูปในปางหรือมูทราหลัก (กรมศิลปากร. 2548: 7) แบ่งออกเป็น 7 แบบ ได้แก่

1. ปางมารวิชัย ปางผจญมาร หรือ ภูมิสปรมุทรา เป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายหงายบนพระเพลา พระหัตถ์ขวาวางคว่ำลงบนพระชานุ นิ้วพระหัตถ์ชี้ลงธรณี

ภาพที่ 2.3 พระพุทธรูปแสดงปางมารวิชัยภูมิสปรมุทรา
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

2. ปางสมาธิ หรือ ฌยานมุทรา เป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิ หงายพระหัตถ์ทั้งสอง พระหัตถ์ขวาซ้อนพระหัตถ์ซ้ายอยู่บนพระเพลา แสดงพระอิริยาบถบำเพ็ญสมาธิจิต

ภาพที่ 2.4 พระพุทธรูปแสดงปางสมาธิ หรือ ฌยานมุทรา สมัยรัตนโกสินทร์
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

3. ปางปฐมเทศนา หรือ ธรรมจักรมุทรา เป็นพระพุทธรูปขัดสมาธิ หรือนั่งห้อยพระบาท พระหัตถ์ขวายกขึ้น ทำนิ้วพระหัตถ์จีบเป็นวงกลม แสดงสัญลักษณ์แทนธรรมจักร พระหัตถ์ซ้ายทำท่าประคอง พระหัตถ์ขวา หมายถึง การหมุนพระธรรมจักร หรืออาจวางบนพระเพลา

4. ปางแสดงธรรม หรือ วิตตรกมุทรา เป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิ หรือนั่งห้อยพระบาท พระหัตถ์ขวายกขึ้นทำนิ้วพระหัตถ์กรีดเป็นวงกลม พระหัตถ์ซ้ายหงายบนพระเพลา ถ้าเป็นพระพุทธรูปยืน พระกรซ้ายจะวางแนบพระองค์ พระหัตถ์อ้าจี้ตชายจีวร

ภาพที่ 2.5 พระพุทธรูปแสดงปางประทานธรรม สมัยคุปตะ
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

5. ปางปรินิพพาน หรือ ปางไสยาสน์ เป็นพระพุทธรูปนอนตะแคงขวา หลังพระเนตร พระเศียรหนุนบนเขนย พระหัตถ์ขวารองรับพระเศียร พระกรซ้ายทอดยาวแนบองค์ พระบาทเหยียดปลายเสมอกันทั้งสองข้าง

ภาพที่ 2.6 พระพุทธรูปปางปรินิพพาน
ที่มา: ไชศรี ศรีอรุณ (2553: 283)

ภาพที่ 2.7 พระพุทธรูปแสดงปางประทานอภัย ศิลปะลพบุรี
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

6. ปางประทานอภัย หรือ อภัยมุทรา เป็นพระพุทธรูปยืนยกพระหัตถ์ป้องไปข้างหน้าจะเป็นข้างซ้าย ข้างขวา หรือทั้งสองข้าง โดยหันฝ่าพระหัตถ์ออกมาแสดงท่าอภัย

ภาพที่ 2.8 พระพุทธรูปแสดงปางประทานพร ศิลปะปาละ อินเดีย
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

7. ปางประทานพร หรือ วรมุทรา เป็นพระพุทธรูปยืนหรือนั่ง ถ้าเป็นพระพุทธรูปยืนพระหัตถ์ซ้ายจะยกขึ้น หงายฝ่าพระหัตถ์ออกแสดงท่าให้พร ถ้าเป็นพระพุทธรูปนั่ง พระหัตถ์ซ้ายจะหงายวางบนพระเพลา พระหัตถ์ขวาหงายบนพระชานุแสดงท่าให้พร

พริยะ ไกรฤกษ์ (2553: 294-395) ได้กล่าวถึงปางพระพุทธรูปไว้ ดังนี้

1. ปางประทานพร (วรมุทรา) ทอดพระกรหรือยกพระหัตถ์ขึ้น แล้วหงายฝ่าพระหัตถ์ออกไปข้างหน้า
2. ปางประทานอภัย ยกพระหัตถ์ขึ้นระดับพระอุระ หันฝ่าพระหัตถ์ออกไปข้างหน้า มาจากคำว่าอภัย แปลว่า ปราศจากอันตราย

ภาพที่ 2.9 พระพุทธรูปแสดงปางประทานอภัย สมัยรัตนโกสินทร์
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

3. ปางสัมผัสธรณี (ส. ภูมิสุปรมุทรา) ประทับพระหัตถ์ขวาวางอยู่หน้าพระขงฆ์ขวา หันฝ่าพระหัตถ์ เข้าด้านใน นิ้วพระหัตถ์ชี้ลงหรือเรียกว่า ปางมารวิชัย
4. ปางแสดงธรรม (ส. วิตรกมุทรา) ท่ายกพระหัตถ์ในระดับพระอุระและจีบนิ้วพระหัตถ์เป็นวงกลม
5. ปางหมุนธรรมจักร (ส. ธรรมจักรมุทรา) หรือเรียกว่า ปางปฐมเทศนา พระหัตถ์ขวาจีบนิ้วพระหัตถ์ เป็นวงกลม(เครื่องหมายธรรมจักร) พระหัตถ์ซ้ายประคองพระหัตถ์ขวา (หมายถึง การหมุนธรรมจักร) ในระดับพระอุระ
6. วชรหุจร (ส.) การไขว้พระหัตถ์ที่พระอุระ โดยเกี่ยวพระกนิษฐา เป็นมุทราของพระไตรโลกยวิชัย
7. อาหุยมุทรา ปางของการกำมือให้เข้ามาหา แสดงท่าโดยยกมือขึ้นตั้งตรงนิ้วหัวแม่มือ นิ้วชี้และนิ้วก้อย งอลลงครึ่งหนึ่ง ส่วนนิ้วอื่น ๆ งอลลงติดฝ่ามือ
8. ปางสมาธิ แสดงท่าโดยประสานมือเข้าด้วยกันตรงหน้าตัก
9. ปางโพธิ์ยงค์ มือขวากำนิ้วชี้ของมือซ้ายที่ระดับหน้าอก เป็นปางของพระมหาไวโรจนะ หรืออาทิพุทธะ

นอกจากนี้ ในสมัยราชวงศ์ปาละของอินเดีย (ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15) ยังพบว่ามีความนิยมสร้างพระพุทธรูปแปดปาง หรืออัฐมहाปาฏิหาริย์ ประกอบด้วย รูปแสดงเหตุการณ์มหาปาฏิหาริย์แปดประการตามพุทธประวัติ ได้แก่ ภาพประสูติ ภาพตรัสรู้ ภาพปฐมเทศนา ภาพปรินิพพาน ภาพแสดงยมกปาฏิหาริย์ ที่เมืองสาวัตถี ภาพพระพุทธเจ้าเสด็จลงจากดาวดึงส์ ณ เมืองสังกัสสยะ ภาพพระพุทธเจ้าโปรดช้างนาฬาคีรี ภาพพระพุทธเจ้าทรงรับรวงผึ้งจากพระยาวานร ต่อมาในสมัยหลังความนิยมในการสร้างพระพุทธรูปปางต่าง ๆ เริ่มเพิ่มมากขึ้นโดยมุ่งให้สอดคล้องกับเรื่องราวในพระพุทธประวัติ และชาดกนิทานทางพระพุทธศาสนา สำหรับประเทศไทย พุทธศาสนาและคติการสร้างรูปเคารพพระพุทธรูปเริ่มปรากฏเมื่อราวสมัยทวารวดี อันเป็นช่วงเวลาหลังจากเกิดคติการสร้างพระพุทธรูปในอินเดียแล้วเกือบ 1,000 ปี พุทธศาสนาดังกล่าวเป็นการรับผ่านมาจากศรีลังกา อันเป็นช่วงเวลาของการปรากฏรัฐต่าง ๆ อาทิ นครศรีธรรมราช ทริภุญไชย สุโขทัย และล้านนา ตามหลักฐานที่ปรากฏในประเทศไทย สันนิษฐานว่า อาจมาพร้อมกับหลักพระธรรมคำสอนของพุทธศาสนาในแต่ละสมัย จนกลายเป็นคติ ความเชื่อที่มีความสัมพันธ์และพัฒนารูปแบบการสร้างรูปเคารพในรูปแบบศิลปะสมัยต่าง ๆ ได้แก่

1. ศิลปะทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 11- 6) นิยมสร้างพระพุทธรูป ปางปฐมเทศนา ปางสมาธิ ปางมารวิชัย ปางมหาปาฏิหาริย์ ปางปรินิพพาน ปางนาคปรก ปางเสด็จจากดาวดึงส์ ปางประทานอภัย ปางประทานพร ปางโปรดสัตว์
2. ศิลปะศรีวิชัย (พุทธศตวรรษที่ 13-18) นิยมสร้างพระพุทธรูป ปางมารวิชัย ปางสมาธิ ปางนาคปรก ปางประทานอภัย ปางเสด็จจากดาวดึงส์ ปางปรินิพพาน
3. ศิลปะลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ 12-18) นิยมสร้างพระพุทธรูป ปางมารวิชัย ปางสมาธิ ปางเสด็จ จากดาวดึงส์ ปางประทานอภัย ปางประทานพร ปางโปรดสัตว์ ปางนาคปรก
4. ศิลปะล้านนา (พุทธศตวรรษที่ 16-21) นิยมสร้างพระพุทธรูป ปางมารวิชัย ปางสมาธิ ปางอุ้มบาตร ปางประดิษฐานรอยพระพุทธบาท ปางประทับนั่งห้อยพระบาท ปางลีลา ปางเปิดโลก ปางประทับยืน ปางถวายเนตร ปางไสยาสน์
5. ศิลปะสุโขทัย (พุทธศตวรรษที่ 17-ปลายพุทธศตวรรษที่ 20) นิยมสร้างพระพุทธรูปปางมารวิชัย ปางสมาธิ ปางลีลา ปางประทานอภัย ปางถวายเนตร ปางประทานพร ปางประทับยืน ปางไสยาสน์ และยังมีการสร้างพระพุทธรูปตามพุทธอิริยาบถ 4 ประการ ได้แก่ การนั่ง การนอน การยืน (อาจเป็นการรับคติจากลังกา แสดงถึงการประทับยืนในคันธกุฎี) และการเดิน ตามคติที่แฝงมากับการสร้าง พระพุทธรูป คือ การแสดงให้เห็นถึงพระจริยวัตรอันงดงามของพระองค์
6. ศิลปะอยุธยา (พุทธศตวรรษที่ 18 - 23) นิยมสร้างพระพุทธรูป ปางมารวิชัย ปางสมาธิ ปางประทานอภัย ปางป่าเลไลยก์ ปางลีลา ปางประทับยืน
7. ศิลปะรัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ 23 - ปัจจุบัน) นิยมสร้างพระพุทธรูป ปางมารวิชัย ปางสมาธิ ปางประทานอภัย ปางไสยาสน์

อาจกล่าวได้ว่า พระพุทธรูปในท่วงท่าต่าง ๆ ที่มีการสร้างขึ้นตามคตินิยมของสมัยต่าง ๆ ซึ่งพบในประเทศไทยอย่างต่อเนื่อง พระพุทธรูปแสดงภูมิสมุทรา หรือ ปางมารวิชัย (ปางผจญมาร) เป็นปางที่นิยมสร้างในทุกสมัย และใช้เป็นพระพุทธรูปประธานในพุทธสถานมากกว่าพระพุทธรูปปางอื่น อาจเนื่องด้วยมาจากความสำคัญของเหตุการณ์อันเกี่ยวข้องกับปางดังกล่าว รวมถึงรูปทรงของพระพุทธรูปที่มีความสอดคล้องสมดุลงกับองค์ประกอบอาคารพุทธสถาน ที่มีลักษณะของโถงสูง ก่อให้เกิดทัศนียภาพที่กลมกลืน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ทรงมีพระราชดำริสร้างพระพุทธรูปฉลองพระองค์สมเด็จพระอัยกา (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) และพระราชบิดา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ของพระองค์ เพื่อประดิษฐานในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระบรมมหาราชวัง ทั้งยังทรงมีพระราชประสงค์ในการบำเพ็ญพระราชกุศล เช่น บูรพกษัตริย์ในสมัยอยุธยาทรงปฏิบัติสืบเนื่อง คือ การสร้างพระพุทธรูปถวายเป็นพุทธบูชาในพระศาสนา พระองค์ทรงนำคติจักรพรรดิราชามาเพื่อเสริมพระบารมี จึงทรงมีพระราชนิยมเกี่ยวกับการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องกษัตริย์ และเป็นส่วนสำคัญต่อการที่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงคัดเลือกพุทธอิริยาบถปางและมุทราต่าง ๆ ตามที่ปรากฏในพุทธประวัติ รวม 40 ปาง อาทิ ปางทุรกิรียา ปางรับมธุปายาส ปางลอยถาด ปางรับกำห่วยาคา ปางมารวิชัย ฯลฯ พระพุทธรูปทั้ง 40 ปาง ซึ่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงคัดเลือกนี้ เป็นปางที่ทรงผูกขึ้นจากพุทธประวัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเป็นพระพุทธรูปหล่อด้วยสำริด จำนวน 33 ปาง ส่วนที่เหลือนั้นสร้างเพิ่มเติมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสยังทรงกล่าวถึงพระพุทธรูป ในปางหรือมุทราที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ในพุทธประวัติ 7 สัปดาห์หลังจากทรงตรัสรู้ ที่เรียกว่า “สัตมหาธาน หรือสัตตมหาสถาน” ในจำนวนปางหรือมุทราของพระพุทธรูปทั้ง 40 ปางที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงคัดเลือกเพื่อช่างสร้างเป็นพระพุทธรูปนั้น ยังมีพระพุทธรูปอีกประเภทหนึ่งคือ พระพุทธรูปประจำวันเกิด ซึ่งลักษณะปางอยู่ในกลุ่มเดียวกับพระพุทธรูปที่กล่าวมาแล้ว อาทิ วันอาทิตย์ ปางถวายเนตร วันจันทร์ ปางห้ามสมุทร เป็นต้น พระพุทธรูปในปางหรือมุทราดังกล่าวได้มีการปรับเปลี่ยนและเพิ่มเติมตามสาระของพุทธประวัติที่ปรากฏเหตุการณ์ต่าง ๆ อาจกล่าวได้ว่าการสร้างพระพุทธรูป 40 ปาง ตามพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นจำนวนปางของพระพุทธรูปมากที่สุดในอดีต ก่อนที่จะคลี่คลายมาเป็นปางต่าง ๆ เพิ่มขึ้นในรัชกาลปัจจุบัน ประมาณ 70 ปาง

มหาปุริสลักษณะ

มหาปุริสลักษณะ (ป.) หรือมหาปุริสลักษณะ (ส.) เป็นลักษณะที่บ่งบอกให้รู้ว่าผู้ที่เกิดมาแล้วมีลักษณะพิเศษสามสิบสองอย่างนี้จะได้เป็นบุคคลสำคัญอย่างยิ่งหรือที่เรียกว่า "พระโพธิสัตว์" ในคัมภีร์ลลิตวิสตรระ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปประวัติภาษาสันสกฤตของนิกายสรวาสตีวาส (แสง มนวิฑูร. 2512: 598–599) ได้บรรยายถึงมหาปุริสลักษณะในภาษาสันสกฤตไว้อย่างละเอียด ดังนี้

1. อุษณิษศิรัษะ พระเศียรรูปเหมือนโปกผ้า หรือเหมือนสวมมงกุฏ (เมาลี) คือพระเศียรสูง
2. ภินนาณชนมยุรกลาปาภินีลวลลิตปรทกษินาวรตเกศะ พระเกศา แยกเส้นกันสีเขียวเข้มเหมือนสียาป้ายขอบตาหรือสีดอกอัญชัน หรือสีโคนหางนกยูง ขมวดเวียนขวา
3. สมวิปุลลลาภูวะ พระนลาฏ (หน้าผาก) กว้างเรียบ
4. อูรณาภรุโวมธเยชาตาหิมรชตปรกาศา ขนอ่อนเกิดที่หว่างคิ้ว (อุณาโลม) สีขาวเหมือนน้ำค้างหรือเงินยวง
5. โคเปกษมนเนตระ พระเนตรมีขอบเหมือนขอบตาวัว
6. อภินีลเนตระ พระเนตรสีเขียวเข้ม
7. สมจตวารีศททนต์ะ มีพระทนต์ (ฟัน) 40 ซี่ เท่า ๆ กัน
8. อวีรลทนต์ะ ซี่พระทนต์ชิดกัน
9. ศุกุลทนต์ะ พระทนต์ขาวสะอาด
10. พรหมสวร มีเสียงไพเราะเหมือนเสียงแห่งพรหม
11. รสรสาครวาน ปลายพระชิวหารูรัสไว
12. ปรภุตตनुชิวะ พระชิวหาแผ่ออกได้มาก
13. สีหหนุ พระหนุ (คาง) เหมือนคางราชสีห์
14. สุสัฎตสกันธะ มีพระวรกายสำรวมอินทรีย์เป็นอย่างดี
15. สบโถตสทะ มีพระมัสสา (กล้ามเนื้อ) อูมนูน 7 แห่ง
16. จิตานตรำสะ พระอังสา (ไหล่ปลาร้า) มีเนื้อเต็ม
17. สุขษม สุวรรณรณจฉวี พระฉวี (ผิว) ละเอียดมีสีเหมือนสีทอง
18. สลิตโตะ' นวนตปรลมพพาหุ พระวรกายยืนตรงไม่คดค้อมพระพาหา (แขน) ยาว
19. สีหปุรวารชกาเยะ พระวรกายท่อนบนเหมือนท่อนบนของราชสีห์
20. นโยโครธปริมณฑโล มีปริมณฑลเหมือนปริมณฑลของต้นไทร
21. เอโกกโรมา มีพระโลมา (ขน) ขุมละเส้น
22. อูรฐวาคราภิปทกษินาวรตโรมา พระโลมาเวียนขวาปลายพระโลมาชี้ขึ้นบน
23. โกโสปกตพสดีคหุยะ พระคุษะ (เครื่องเพศ) ซ่อนอยู่ในฝัก
24. สุวีวรีโตรุ ต้นพระขงฆ์ (ขาท่อนบน) กลมงาม
25. เณณยมฤคราชชงษะ พระขงฆ์ (ขาท่อนล่าง) เหมือนแข้งพระยาเนื้อทราย
26. ทิรฆางคฺลิตี นิ้วพระหัตถ์ นิ้วพระบาทยาว

27. อายตปารุณีปาหะ พระปรัชณี (สั้นเท้า) ยาว
28. อุตสงคปาหะ พระบาทลาดขึ้นสูง
29. มฤตรุณหสตปาหะ พระหัตถ์ พระบาทนุ่มสด
30. ซาลางคฺลีสตปาหะ นิ้วพระหัตถ์ นิ้วพระบาทและพระหัตถ์ พระบาทมีรูปปลายตาข่าย
31. ทิรุฆางคฺลิสระกรมตลโยร จเกฺรชาเต จิเตฺร สหสุราเร สเนมิเก สนาภิเกพระบาททั้ง 2 ลาดต่ำลงโดยลำดับ นิ้วพระบาทยาวเกิดมีลายกงจักรอันวิจิตร (สีขาวยมีประกายเหมือนเปลวไฟ) มีซี่ 1,000 พร้อมด้วยกงและดุม
32. สุปรดิษฐิตสมปาโท ฝ่าพระบาทแนบสนิทกับพื้นเป็นอย่างดี

พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค [7. ลักขณสูตร] ว่าด้วยลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 11) ดังนี้ คือ

1. มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน ข้อเท้ามหาบุรุษมีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน
2. พื้นฝ่าพระบาททั้งสองของมหาบุรุษ มีจักรซึ่งมีกำข้างละ 1,000 ซี่มีกง มีดุม และมี ส่วนประกอบ ครบทุกอย่าง
3. มีสันพระบาทยื่นยาวออกไป
4. มีพระองค์ลีลาว
5. มีพระหัตถ์และพระบาทอ่อนนุ่ม
6. ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีเส้นที่ข้อพระองค์ติดกันเป็นรูปตาข่าย
7. มีข้อพระบาทสูง
8. มีพระขงฆ์เรียวดุจแข็งเนื้อทราย
9. เมื่อประทับยืน ไม่ต้องน้อมพระองค์ลงก็ทรงลูบคำถึงพระขานูด้วยฝ่าพระหัตถ์ทั้งสองได้
10. มีพระคุษฐานเร้นอยู่ในฝัก
11. มีพระฉวีสีทอง คือคล้ายทองคำ
12. มีพระฉวีละเอียด จนละอองธุลีไม่อาจติดพระวรกายได้
13. มีพระโลมชาติเดียว คือ ในแต่ละขุมมีเพียงเส้นเดียว ข้อเท้ามหาบุรุษมีพระโลมชาติเดียว คือ ในแต่ละขุมมีเพียงเส้นเดียว
14. มีพระโลมชาติปลายอนขึ้นคือพระโลมชาติสอดเป็นวงเวียนขวาดังกษัตริย์รามเข้มดัง ดอกอัญชัน
15. มีพระวรกายตั้งตรงดุจกายพรหม
16. มีพระมังสะใน 7 แห่งเต็มบริบูรณ์
17. มีพระวรกายทุกส่วนบริบูรณ์ดุจลำตัวท่อนหน้าของราชสีห์
18. มีเรื่องพระปฤษฏางค์เต็มเสมอกัน
19. มีพระวรกายเป็นปริมณฑลดุจปริมณฑลแห่งต้นไทร

20. มีลำพระศอกกลมเท่ากันตลอด
21. มีเส้นประสาทรับรสพระกระยาหารได้ดี
22. มีพระหนุคุดคางราชสีห์
23. มีพระทนต์ 40 ซี่
24. มีพระทนต์เรียบเสมอกัน
25. มีพระทนต์ไม่ห่างกัน
26. มีพระเขี้ยวแก้วขาวงาม
27. มีพระชีวหาใหญ่ยาว
28. มีพระสุรเสียงดุเสียงพรหม ตรัสดุเสียงร้องของนกรเวก
29. มีดวงพระเนตรดำสนิท
30. มีดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพิ่งคลอด
31. มีพระอุณาโลมระหว่างพระโขนงสีขาวอ่อนเหมือนนุ่น
32. มีพระเศียรดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์

มหาบุริสลักษณะ คือลักษณะของผู้เป็นมหาบุรุษ 32 ประการ เกิดจากการสังสมบุญบารมีมาหลายภพหลายชาติ ซึ่งพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ท่านก็มีพระมหาบุริสลักษณะ ครบทั้ง 32 ประการนี้เช่นกัน สมเด็จพระสังฆราชปยุตฺสเทว (2508) ยังได้กล่าวถึงอนุพยัญชนะ หรือลักษณะย่อยมีทั้งหมด 80 ประการด้วยกัน ดังนี้ คือ

1. มีนิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทอันเหลืองงาม
2. นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทเรียวยอกไป โดยลำดับแต่ต้นจนปลาย
3. นิ้วพระหัตถ์ แลนิ้วพระบาทกลมดุจนายช่างกลึงเป็นอันดี
4. พระนขาทั้ง 20 มีสีอันแดง
5. พระนขาทั้ง 20 นั้นงอนงามซ้อนขึ้นเบื้องบนมิได้ค้อมลงเบื้องต่ำ ดุจเล็บแห่งสามัญชนทั้งปวง
6. พระนขานั้นมีพรรณอันเกลี้ยงกลม สนิทมิได้เป็นริ้วรอย
7. ข้อพระหัตถ์และข้อพระบาทซ่อนอยู่ในพระมังสะ มิได้สูงขึ้นปรากฏออกมาภายนอก
8. พระบาททั้งสองเสมอกัน มิได้ย่อมใหญ่กว่ากัน มาตราว่าเท่าเมล็ดงา
9. พระดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งกุญชรชาติ
10. พระดำเนินงามดุจสีหราช
11. พระดำเนินงามดุจดำเนินแห่งหงส์
12. พระดำเนินงามดุจอุสภราชดำเนิน
13. ขณะเมื่อยืนจะย่างดำเนินนั้น ยกพระบาทเบื้องขวาออกไปก่อน พระกายเอียงไปข้างเบื้องขวาก่อน
14. พระขานุมณฑลเกลี้ยงกลมงามบริบูรณ์ บมิได้เห็นอัญฐิสะบ้าปรากฏออกมาภายนอก

15. มีบุรุษพญานาคบริบูรณ์ คือมิได้มีกิริยามารยาทคล้ายสตรี
16. พระนาภีมิได้บกพร่อง กลมงามมิได้วิกลในทีเดียวหนึ่ง
17. พระอุทรมีสัณฐานอันลึก
18. ภายในพระอุทรมีรอยเวียนเป็นทักษิณาวรรต
19. ลำพระเพลาทั้งสองกลมงามดุจลำสุวรรณกัทลี
20. ลำพระกรทั้งสองงามดุจวงแหงเระราวีณเทพยหัตถ์
21. พระอังกาพหุใหญ่่น้อยทั้งปวงจำแนกเป็นอันดี คือ งามพร้อมทุกสิ่งหาที่ตำหนิไม่ได้
22. พระมังสะที่ควรจะหนากัหนา ที่ควรจะบางก็บางตามที่ทั่วทั้งประสรีรกาย
23. พระมังสะมิได้หดหู่ในทีเดียวหนึ่ง
24. พระสรีรกายทั้งปวงปราศจากต่อมและไฝปาน มูลแมลงวันมิได้มีในทีเดียวหนึ่ง
25. พระกายงามบริสุทธิ์พร้อมสมกันโดยตามลำดับทั้งเบื้องบนแลเบื้องล่าง
26. พระกายงามบริสุทธิ์พร้อมสิ้นปราศจากมลทินทั้งปวง
27. ทรงพระกำลังมาก เสมอด้วยกำลังแห่งกฤษณะชาติ ประมาณถึงพันโกฏิข้าง ถ้าจะ
ประมาณด้วยกำลังบุรุษก็ได้ถึงแสนโกฏิบุรุษ
28. มีพระนาสิกอันสูง
29. สัณฐานนาสิกงามแลลุ่ม
30. มีพระโอษฐ์เบื่องบนเบื่องต่ำมิได้เข้าออกกว่ากัน เสมอเป็นอันดี มีพรรณแดงงามดุจสีผล
ตำลึงสุก
31. พระทนต์บริสุทธิ์ปราศจากมูลมลทิน
32. พระทนต์ขาวดุจดั่งสีสังข์
33. พระทนต์เกลี้ยงสนิทมิได้เป็นริ้วรอย
34. พระอินทรีย์ทั้ง 5 มีจักขุนทรีย์เป็นอาทิงามบริสุทธิ์ทั้งสิ้น
35. พระเขี้ยวทั้ง 4 กลมบริบูรณ์
36. ดวงพระพักตร์มีสัณฐานยาวสวย
37. พระปรารค์ทั้งสองดูเปล่งงามเสมอกัน
38. ลายพระหัตถ์มีรอยอันลึก
39. ลายพระหัตถ์มีรอยอันยาว
40. ลายพระหัตถ์มีรอยอันตรง ปมได้ค้อมคด
41. ลายพระหัตถ์มีรอยอันแดงรุ่งเรือง
42. รัศมีพระกายโอภาสเป็นปริมณฑลโดยรอบ
43. กระพุ่มพระปรารค์ทั้งสองเคร่งครัดบริบูรณ์
44. กระบอกพระเนตรกว้างแลยาวงามพอสสมกัน
45. ดวงพระเนตรกอบปรด้วยประสาททั้ง 5 มีขาวเป็นอาทิผ่องใสบริสุทธิ์ทั้งสิ้น
46. ปลายเส้นพระโลมาทั้งหลายมิได้งอมิได้คด

47. พระชีวหามีสัณฐานอันงาม
  48. พระชีวหาอ่อนบมิได้กระด้างมีพรรณอันแดงเข้ม
  49. พระกรรมทั้งสองมีสัณฐานอันยาวดุจกลีบปทุมชาติ
  50. ช่องพระกรรมมีสัณฐานอันกลมงาม
  51. ระเบียบพระเส้นทั้งปวงนั้นสละสลวยบมิได้หตุในที่อันใดอันหนึ่ง
  52. แฉวพระเส้นทั้งหลายซ่อนอยู่ในพระมังสะทั้งสิ้น บมิได้เป็นคลื่นฟูขึ้นเหมือนสามัญชนทั้งปวง
  53. พระเศียรมีสัณฐานงามเหมือนฉัตรแก้ว
  54. ปริมณฑลพระนลาฏโดยกว้างยาวพอสมกัน
  55. พระนลาฏมีสัณฐานอันงาม
  56. พระโขนงมีสัณฐานอันงามดุจคันธนูอันงังไว้
  57. พระโลมาที่พระโขนงมีเส้นอันละเอียด
  58. เส้นพระโลมาที่พระโขนงงอกขึ้นแล้วล้มราบไปโดยลำดับ
  59. พระโขนงนั้นใหญ่
  60. พระโขนงนั้นยาวสุดหางพระเนตร
  61. ผิวพระมังสะละเอียดทั่วทั้งพระกาย
  62. พระสรีรกายรุ่งเรืองไปด้วยสิริ
  63. พระสรีรกายมีได้มัวหมอง ผ่องใสอยู่เป็นนิตย์
  64. พระสรีรกายสดชื่นดุจดวงดอกปทุมชาติ
  65. พระสรีรสัมผัสอ่อนนุ่มสนิท บมิได้กระด้างทั่วทั้งพระกาย
  66. กลิ่นพระกายหอมฟุ้งดุจกลิ่นสุคนธ์กฤษณา
  67. พระโลมามีเส้นเสมอกันทั้งสิ้น
  68. พระโลมามีเส้นละเอียดทั่วทั้งพระกาย
  69. ลมอัสสาสะและปัสสาสะลมหายพระทัยเข้าออกก็เดินละเอียด
  70. พระโอษฐ์มีสัณฐานอันงามดุจแยม
  71. กลิ่นพระโอษฐ์หอมดุจกลิ่นอุบล
  72. พระเกศาดำเป็นแสง
  73. กลิ่นพระเกศาหอมฟุ้งจรตลบ
  74. พระเกศาหอมดุจกลิ่นโกมลบุปผชาติ
  75. พระเกสามีสัณฐานเส้นกลมสลวยทุกเส้น
  76. พระเกศาดำสนิททั้งสิ้น
  77. พระเกสากอปรด้วยเส้นอันละเอียด
  78. เส้นพระเกสามีได้ยุ่งเหยิง
  79. เส้นพระเกสาวีเยนเป็นทักษิณาวิฎฐทุก ๆ เส้นวิจิตรไปด้วยระเบียบพระเกตุมาลา
- กล่าวคือถ่องแถวแห่งพระรัศมีอันโชตินาการขึ้น ณ เบื้องบนพระอุตม์มงคลสิโรตม์ฯ

คติความเชื่อเรื่องมหาปुरुสลักษณะ เป็นความเชื่อดั้งเดิมของพราหมณ์ที่มีมาตั้งแต่ก่อนสมัยพุทธกาล ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎก พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค มหาปทานสูตร กล่าวว่า พระพุทธเจ้าตรัสถึง ในครั้งพุทธกาล เมื่ออสิตดาบสพิจารณาเจ้าชายสิทธัตถะพระโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะที่เพิ่งประสูติว่าประกอบด้วยมหาปुरुสลักษณะ ครบทั้ง 32 ประการ อสิตดาบสจึงมั่นใจว่าต่อไปในภายภาคหน้า หากทรงครองราชย์จะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิราชา (ราชาแห่งกษัตริย์ทั้งปวง) จักทรงเป็นใหญ่ครอบครองดินแดนติดมหาสมุทรทั้ง 4 บรรดาประเทศ แคว้นแคว้น และหัวเมืองต่าง ๆ ย่อมศิโรราบโดยไม่ต้องใช้กำลังหรือต้องเสียเลือดเนื้อ แต่หากทรงออกผนวชจักต้องตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน เหตุที่พระองค์มีมหาปुरुสลักษณะครบทั้ง 32 เนื่องมาจากพระองค์ทรงกระทำความดีรูปแบบต่าง ๆ สืบเนื่องมาตั้งแต่อดีตชาติ ดังนั้นลักษณะของมหาบุรุษ จึงเป็นลักษณะบังคับที่ช่างเลือกสรรมาใช้ในการสร้างพระพุทธรูปสืบมาจนถึงปัจจุบัน

พระพุทธรูปปฏิมากรประเทศอินเดีย

1. ศิลปะคันธาระ (ราวพุทธศตวรรษที่ 6-7) พ.ศ. 63-705 พระเจ้ากนิษกะแห่งราชวงศ์กุษาณะ ครองราชย์แคว้นคันธาระ เมืองตักศิลา ปัจจุบันคือประเทศปากีสถาน มีการสังคายนาคั้งที่ 4 ตามแบบมหายาน และให้เขียนบันทึกพระธรรมเป็นภาษาสันสกฤต พระเจ้ากนิษกะอุปถัมภ์ให้ช่างสร้างพระพุทธรูปปฏิมากรชาวกรีก ในนครตักศิลา ได้สร้างพระพุทธรูปองค์แรก ในความหมายของพระโพธิสัตว์แบบคติมหายาน และตามแบบมหาบุรุษในคัมภีร์มหาปुरुสลักษณะของพราหมณ์ และพุทธมหายานเรียกพระพุทธรูปสมัยแรกว่า แบบสกุลช่างแบคเตรีย แห่งคันธาระ ตามชื่อนครแบคเตรีย ตอนเหนือของแคว้นคันธาระใกล้กับแม่น้ำโอซุสเมืองบัลค (Balkh) มะชะรีชะรีฟ (Mazar-e-Sharif) ประเทศอัฟกานิสถาน ที่กองทัพพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ ได้บูรณะเมือง ยึดเป็นฐานที่มั่นเพื่อโจมตีโลกตะวันออก

ในการประดิษฐ์พระพุทธรูป หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิสกุล อธิบายว่า ช่างได้แก้ปัญหาจากข้อมูล 3 แหล่ง คือ 1.ศึกษาจากคัมภีร์มหาปुरुสลักษณะ 2.นำเอารูปเทพเจ้ากรีกโรมันมาใช้ 3. ประดิษฐ์อุษณีษะ เพื่อแยกความแตกต่างระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระสาวก (เชษฐ ติงสัญชลี. 2554: 17) สอดคล้อง คัมภีร์ลลิตวิสตรระ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปประวัติภาษาสันสกฤตของนิกาย สรวาสติวาส ได้บรรยายถึงมหาปुरुสลักษณะ ไว้ข้อหนึ่งว่า อุษณีษะคือมีพระเศียรสูงเหมือนโพกผ้าหรือสวมมงกุฎ (เมาลี) ลักษณะนี้เองที่ทำให้รูปองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีความแตกต่าง จากรูปพระสาวกพระพุทธรูปที่พบในสมัยนี้ นิยมสลักด้วยหินชีสต์ (Schist) เป็นหินผลึกแร่สีเทา และสีดำ มีลักษณะสำคัญ คือ พระเกศาหยักศก มีมวยเกศาเหนือพระเศียร หรือเกล้าพระเกศาสูง ซึ่งก็คืออุษณีษะ (พระเกตุมาลา หรือเมาลี) อันเป็นต้นแบบให้พระพุทธรูปรุ่นหลัง มีส่วนยื่นพันขึ้นมาเหนือกะโหลก ศีรษะ การครองจีวรห่มเป็นริ้วธรรมชาติ และมีผ้าหาค่ายชุดแต่งกายของชาวโรมัน คือ ผ้าโทกา มีพระประภามณฑลหรือศีรษะกลมเรียบคล้ายรัศมีของเทพอพอลโลของกรีก มีทั้งอริยาบถ นั่ง และยืน นิยมแสดงอภัยมุทรา (ปางประทานอภัย) ธยานมุทรา (ปางสมาธิ) และธรรมจักรมุทรา (ปางปฐมเทศนา)

ภาพที่ 2.10 พระพุทธรูปแบบคันธาระ
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

2. ศิลปะมถุรา (ราวพุทธศตวรรษที่ 6–9) มถุรา (Mathura) เป็นชื่อเมืองเก่าแก่โบราณทางตอนเหนือรัฐอุตตรประเทศ ประเทศอินเดีย หรือทางตอนใต้ของกรุงนิวเดลีเมืองหลวงอินเดียปัจจุบัน พบปฏิมากรรมแบบมถุราทางภาคเหนือของประเทศอินเดีย นิยมสลักด้วยหินทรายสีแดง ยังเป็นข้อถกเถียงกันว่าอาจจะเป็นการสร้างพระพุทธรูปองค์แรกที่เรียกว่า ศิลปะแบบคันธาระสกุลช่างมถุรา ซึ่งตรงกับราชวงศ์กุษาณะ โดยพระเจ้ากนิษกะทรงอุปถัมภ์สกุลช่างคันธาระและสกุลช่างมถุรา ในทางพุทธศิลป์ ทำให้ศิลปะอินเดียเริ่มเจริญรุ่งเรืองขึ้นอย่างแท้จริง (กำจร สุนพงษ์ศรี. 2553: 133)

เชษฐ ติงส์ชูชลี (2554: 21) กล่าวสรุปไว้ว่า ลักษณะสำคัญคือ พบทำยืนตรีภังค์ พระเศียรกลม อุษณีชะฆมวดเป็นชั้น ๆ แต่ไม่มีพระเกศา ครองจีวรห่มเฉียงโปร่งใสจนเห็นพระถัน พระนาภีรัดประคต และองค์เพศ จีวรมีริ้วเฉพาะที่ไหล่ นิยมแสดงปางปางประทานอภัย มีลักษณะความเป็นพื้นเมืองสูง คล้ายเทวดาประจำถิ่น ไม่ปรากฏอิทธิพล กรีก - โรมัน มีประภามณฑลเป็นรูปวงกลม ตกแต่งด้วยรูปครึ่งวงกลมโดยรอบร์ศมีศิลปะแบบมถุราตอนปลาย (พุทธศตวรรษที่ 8–9) พระพุทธรูปในช่วงนี้ได้รับอิทธิพลจากศิลปะคันธาระและศิลปะอมราวตี ลักษณะเด่นที่ปรากฏ คือ จีวรห่มคลุมเป็นริ้ว และมีอุษณีชะเป็นมวยผม แต่พระเกศาฆมวดเป็นกันหอยตามแบบอมราวตี ซึ่งเป็นพื้นฐานของศิลปะแบบคุปตะสกุลช่างมถุรา

ภาพที่ 2.11 พระพุทธรูปแบบมถุรา
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

3. ศิลปะอมราวตี (พุทธศตวรรษที่ 7-10) อมราวตีเป็นชื่อเมือง ในรัฐอานธรประเทศทางตอนใต้ของอินเดีย ซึ่งมีการขุดค้นพบซากปรักหักพัง สร้างความเจริญที่เมืองอมราวตี นาคารชุนโกณฑะ (Nagarjunakonda) และโกลิ (Goli) พระพุทธรูปในสมัยนี้ นิยมสร้างขึ้นจากหินโดโลไมต์ (Dolomite) ซึ่งมีส่วนประกอบของคาร์บอเนตมากจึงทำให้มีสีขาวหรือสีครีม นิยมพระพุทธรูปนาคปรก นิยมแสดงปางประทานอภัย มีทั้งอริยาบถนั่งและยืน ลักษณะสำคัญ คือ พระพุทธรูปยืนมีการจับชายจีวรยกขึ้นมาพาดพระกรซ้ายขวานานกัน พระเศียรมีลักษณะยาวรี พระเกศาขมวดเป็นก้อนหอย ตามลักษณะของคนพื้นเมืองในอินเดียตอนใต้ อุษณีษะตำการครองจีวรห่มเฉียงเป็นริ้วธรรมชาติทั้งองค์

4. ศิลปะคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 9-11) คุปตะเป็นชื่อของราชวงศ์ ที่ปกครองอินเดีย ตอนเหนือแถบลุ่มน้ำคงคา ภายหลังจากราชวงศ์เมารยะและราชวงศ์กุษาณะเสื่อมอำนาจลง ในสมัยคุปตะ กษัตริย์ในราชวงศ์คุปตะ ได้อุปถัมภ์ทั้งศาสนาพราหมณ์ พระพุทธศาสนา และศาสนาเชน ด้านพุทธศิลป์การสร้างพระพุทธรูป มีการผสมผสานพุทธลักษณะตามอุดมคติของคันธาระและมถุราเข้ากับลักษณะสำนิยมของอมราวตีเข้าด้วยกันจนพัฒนาสุนทรียภาพได้งดงามที่สุด ซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นสมัยที่ศิลปะมีความเจริญสูงสุด(ยุคทอง) ของอินเดียมี 2 สกุลช่างด้วยกัน คือคุปตะสกุลช่างมถุรา (พุทธศตวรรษที่ 9-10) คุปตะสกุลช่างสารนาถ (พุทธศตวรรษที่ 10-11) ปฏิมากรสกุลช่างมถุรา มีฝีมือเป็นเลิศตั้งแต่เมื่อครั้งราชวงศ์เมารยะ และราชวงศ์ กุษาณะ ปกครอง พัฒนามาต่อเนื่องมาจนถึงสมัยคุปตะลักษณะสำคัญ คือ มีพระพักต์สงบนิ่ง ลักษณะจีวรเป็นริ้วทั้งองค์ คล้ายผ้าเปียกน้ำ จนเห็นเส้นรอบนอกของพระวรกายแต่มีลักษณะเป็นริ้วที่มีการจัดระเบียบอันผิดธรรมชาติเรียกริ้วจีวรลักษณะดังกล่าว ว่า ริ้วประดิษฐ์

ภาพที่ 2.12 พระพุทธรูปแบบคุปตะ
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

เชษฐ ติงส์ญชลี (2554: 25) กล่าวว่า “ลักษณะร่วมของศิลปะแบบคุปตะ สกุลช่างมอญรา และสกุลช่างสาร์นาถ คือ รอบพระเศียรมีประภามณฑลขนาดใหญ่ประดับด้วยลายพันธุ์พฤกษา ถือเป็นรูปแบบเฉพาะของศิลปะคุปตะ” ศิลปะคุปตะสกุลช่างสาร์นาถ มีความเจริญขึ้นแถบเมืองสาร์นาถ รัฐอุตตรประเทศ ใกล้เมืองพาราณสี ประเทศอินเดีย มีลักษณะแตกต่างจากศิลปะคุปตะสกุลช่างมอญรา มีพระพักตร์สงบและ มีการออกแบบให้พระเนตรเหลือบลงต่ำทำให้ดูสงบมากขึ้นส่วนการครองจีวรบางเหมือนผ้าเปียกน้ำทำให้เป็นจีวรเรียบไม่มีริ้ว ดูบางแนบเนื้อยิ่งขึ้น พระพุทธรูปยืนแสดงปางประทานอภัยโดยพระหัตถ์ซ้ายจับชายจีวรลง และปางประทานพร (วรทมุทรา) ส่วนพระพุทธรูปนั่งนิยมปางปฐมเทศนา หรือธรรมจักรมุทรา ซึ่งเป็นมุทราที่ได้รับความนิยมอย่างมาก ส่วนที่เพิ่มเติมคือ ศิลปะคุปตะสกุลช่างสาร์นาถ มีประภาลีหรือประภามณฑล รอบพระวรกายเป็นรูปวงรี

5. ศิลปะวากูกะ-จาลุกยะตะวันตกระยะแรก (พุทธศตวรรษที่ 10-13) อุปถัมภ์ศิลปะโดยราชวงศ์วากูกะ และราชวงศ์อื่น ๆ เช่น ราชวงศ์จาลุกยะตะวันตก ตำราบางเล่มถือว่า ศิลปะวากูกะก็คือศิลปะแบบคุปตะสกุลช่างวากูกะนั่นเอง เพราะราชวงศ์วากูกะร่วมสมัยกับราชวงศ์คุปตะและมักสร้างความเจริญตามถ้ำต่าง ๆ เช่น ถ้ำอชันตา รัฐมหาราษฏร ประเทศอินเดีย ในเรื่องนี้ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทดิศ ดิสกุล ทรงเรียกบรรดาพระพุทธรูปที่ถ้ำในรัฐมหาราษฏรว่า “ศิลปะหลังคุปตะ” ผู้วิจัยจึงขอเรียกศิลปะในยุคนี้รวมทั้งช่วงระยะเวลาตามที่ เชษฐ ติงส์ญชลี (2554: 26) กำหนดไว้ในการทำงานความเข้าใจร่วมกัน ลักษณะสำคัญที่พบในพระพุทธรูปตามแบบวากูกะ คือ มีรูปแบบของพระพักตร์ และการแสดงมุทรา รวมทั้งการ ครองจีวรแบบเรียบไม่มีริ้ว คล้ายผ้าเปียกน้ำ

แบบเนื้อตามแบบศิลปะคุปตะสกุลช่างสารนาถ และมีการครองจีวรห่มเฉียงตามแบบอมราวตี มุทราที่พบมากที่สุดในการอริยาบถยืน คือ วรมุทรา (ประทานพร) โดยมีพระหัตถ์ซ้ายจับจีวรขึ้นไปในแนวตั้ง ส่วนอริยาบถนั่งนิยมแสดงธรรมจักรมุทรา (ปางปฐมเทศนา) วัสดุที่ใช้สลักหิน คือ หินบะซอลต์ที่เกิดจากการละลายของลาวา

6. ศิลปะแบบปาละวะ (พุทธศตวรรษที่ 10-14) เป็นสกุลช่างช่างฝ่ายใต้ อุปลัมป์โดยราชวงศ์ปาละวะ(Pallava) เกิดขึ้นช่วงหลังที่ราชวงศ์คุปตะทางตอนเหนือเสื่อมอำนาจจากการรุกราน ของกองทัพฮั่น ส่วนราชวงศ์วากฏกะทางตอนใต้ บริเวณที่ราบสูงเดคคานก็เสื่อมลง ราชวงศ์ปาละวะมีศูนย์กลางอยู่ที่นครกานจีปุรัม (Kanchipuram) ตอนใต้ นครมัทราส (Madras) (กำจร สุนพงษ์ศรี. 2554: 207)

พระพุทธรูปในสมัยนี้มีลักษณะเด่น คือ มีพระพักตร์รูปไข่ อุมแต่งเป็นพิเศษ มีพระหูสองชั้น มีความเคร่งขรึม มากกว่าคุปตะ มีเส้นพระวรกายรอบนอกที่มีส่วนโค้งทั้งด้านหน้าและด้านหลัง จึงทำให้ มีความอ่อนช้อยละมุนละไมแตกต่างไปจากศิลปะคุปตะ ถือเป็นรูปแบบที่มีเอกลักษณ์ของการสร้างพระพุทธรูปของอินเดีย และเผยแพร่อิทธิพลทางตอนใต้ในประเทศศรีลังกา และสุวรรณภูมิ (คึกเดช กันตมาระ. 2535: 19) กล่าวไว้ว่า “อาจจะกล่าวได้ว่าไทยได้รับอิทธิพลของช่างปาละวะไว้มากที่สุด แต่ไม่ค่อยมีผู้กล่าวถึง เนื่องจากในสมัยนี้มีการฟื้นฟูประติมากรรมฮินดูมากกว่า”

7. ศิลปะโอริสสา (พุทธศตวรรษที่ 13-16) มีศูนย์กลางความเจริญที่รัฐโอริสสา ทางตะวันออกของอินเดีย พระพุทธรูปมีลักษณะใกล้เคียงกับศิลปะแบบปาละวะมีลักษณะเฉพาะ คือ มีแผ่นหลังเป็นรูปสี่เหลี่ยมตามซุ้มจระนำของสถาปัตยกรรมแบบรัฐโอริสสา พระพุทธรูปนิยมปางมารวิชัย (ภูมิสปรค-มุทรา) นั่งบนฐานกลีบบัวชั้นเดียว พระพุทธรูปนั่งนิยมครองจีวรห่มเฉียง มีทั้งแบบที่ไม่มีชายจีวร และมีชายจีวรสั้นเป็น เขี้ยวตะขาบที่พระอังสาซ้าย พบพระพุทธรูปที่วัดในรัตนคีรี อุทัยคีรี และลิตคีรี รัฐโอริสสา

8. ศิลปะแบบปาละ (พุทธศตวรรษที่ 14-18) ปาละ (Pala) เป็นชื่อราชวงศ์ ที่มีศูนย์กลางการปกครองที่เมืองนาลันทา รัฐพิหาร ทางตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย นับถือศาสนาพุทธ ลัทธิตันตระ (มหายาน) พบพระพุทธรูปยืนที่มีประภามณฑลซ้อนกัน และมีขนาดใหญ่กว่าพระเศียรเพียงเล็กน้อย ประภาวลีหรือแผ่นหลังมีรูปโค้งมน และโค้งแหลม ลักษณะการครองจีวรมีทั้งแบบห่มคลุมแบบเรียบ และมีริ้ว ส่วนอริยาบถนั่งนิยมปางมารวิชัย ครองจีวรห่มเฉียง มีชายจีวรสั้นที่อังสาซ้าย ในตอนปลายมีลักษณะสำคัญ คือ สร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องที่มี “เทริดขนนก” ประดับ ถือเป็นเอกลักษณ์ของพระพุทธรูปสมัยปาละ วัสดุที่ใช้สร้างสรรค์ คือ หินซิสต์ (Chist) เป็นหินผลึกแร่สีดำหรือสีเทา รวมทั้งพบพระพุทธรูปสำริด ศิลปะแบบปาละถูกเผยแพร่ไปยังประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนานิกายมหายาน เช่น เนปาล ทิเบต จีน เกาหลี ญี่ปุ่น ลังกา ชวา และสุวรรณภูมิ (คึกเดช กันตมาระ. 2535: 20) กล่าวว่า “ศิลปะสกุลนี้ถือได้ว่าแพร่หลายไปมากที่สุดกว่าได้”

ภาพที่ 2.13 พระพุทธรูปแบบปาละ
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

9. ศิลปะกัมพูชา (พุทธศตวรรษที่ 14-18) เป็นศิลปะสกุลช่างฝ่ายเหนือของอินเดียใกล้แคว้นคันธาระ มีศูนย์กลางที่รัฐกัมพูชา ได้รับการอุปถัมภ์โดยราชวงศ์การโกฏและอูตปาละ ได้รับอิทธิพลศิลปะคุปตะและศิลปะปาละ มีลักษณะสำคัญ คือ มีพระเศวตขมวดก้นหอย พระพุทธรูปยืนมีจีวรริ้วประดิษฐ์รูปตัว U พระเพลาเป็นจีวรเรียบ การตกแต่งคล้ายรูปพระโพธิสัตว์ คือ สวมมงกุฏ จีวรเป็นริ้วมีขอบหนารอบพระศอก พระพุทธรูปนั่งมีจีวรเป็นริ้วทั้งองค์คล้ายศิลปะคันธาระ

10. ศิลปะโจฬะ (นาคปฏักันม) (พุทธศตวรรษที่ 15-18) เป็นสกุลช่างอินเดียฝ่ายใต้ราชวงศ์โจฬะ (Chola) เป็นสกุลช่างเมืองนาคปฏักันม และเมืองตันซอร์ (Tanjore) แคว้นทมิฬนาฑู ตอนใต้ มีพระราชในปัจจุบัน คนส่วนใหญ่หนีฮินดูนิกายไศวะแต่บางส่วนนับถือพุทธหินยาน เนื่องจากเคยอยู่ภายใต้การปกครองของราชวงศ์ปัลลวะ ประติมากรรมสำคัญคือรูปพระศิวะปางนาฏราช (Shiva Nataraja) เทพเจ้าแห่งนาฏศิลป์ของฮินดู ส่วนปฏิมากรรมในพระพุทธศาสนาได้รับอิทธิพลจากศิลปะอมราวดี ศิลปะปาละ และศิลปะลังกา สมัยอนุราชปุระตอนปลาย ไปเลนนารูวะ และเอกลักษณ์ที่สำคัญ คือ มีเปลวรัศมีบนอุษณีษะทุกองค์ ซึ่งให้อิทธิพลแก่พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยในดินแดนสุวรรณภูมิ การห่มจีวรมีทั้งห่มคลุมแบบอินเดียฝ่ายเหนือ และห่มเฉียงแบบอินเดียฝ่ายใต้ การห่มเฉียงมีเป็นจีวรแบบเรียบไม่มีริ้วชายจีวรยาวลงมาถึงพระนาภี ส่วนห่มคลุมมีริ้วและเขี้ยวตะขาบตามแบบปาละวัสดุที่ใช้สร้าง มักเป็นการหล่อสำริด พบพระพุทธรูปสลักหิน แกรนิตเพียงเล็กน้อย

ตารางที่ 2.1 สรุปรูปแบบลักษณะพระพุทธรูปแต่ละสมัยในประเทศอินเดีย

ยุคสมัย	พุทธลักษณะ
1. ศิลปะคันธาระ (พุทธศตวรรษที่ 6-7)	พระเกศาหยักศก มีมวยเกศาเหนือพระเศียร หรือเกล้าพระเกศาสูง ซึ่งก็คืออุษณิษะ (พระเกตุมาลาหรือเมาลี) อันเป็นต้นแบบให้พระพุทธรูป รุ่นหลัง มีส่วนยื่นพื้นขึ้นมาเหนือกะโหลก ศีรษะ การครองจีวรห่มเป็นริ้วธรรมชาติ และมีผ้าหนาคัลลายชุดแต่งการของชาวโรมัน คือ ผ้าโทกา มีพระประภามณฑลหรือศิรประภากลมเรียบคล้ายรัศมีของเทพอพอลโลของกรีก มีทั้งอิริยาบถนั่งและยืน นิยมแสดงอภัยมุทรา (ปางประทานอภัย) ทยานมุทรา (ปางสมาธิ) และธรรมจักรมุทรา (ปางปฐมเทศนา)
2. ศิลปะมถุรา (พุทธศตวรรษที่ 6-9)	พบทำยืนตรีภังค์ พระเศียรกลม อุษณิษะขมวดเป็นชั้น ๆ แต่ไม่มีพระเกศา ครองจีวรห่มเฉียงโปร่งใสจนเห็นพระถัน พระนาภี รัตประคต และองค์เพศ จีวรมีริ้วเฉพาะที่ นิยมแสดงปางประทานอภัย มีลักษณะความเป็นพื้นเมืองสูง คล้ายเทวดาประจำถิ่น ไม่ปรากฏอิทธิพลกรีก - โรมัน มีประภามณฑลเป็นรูปวงกลมตกแต่งด้วยรูปครึ่งวงกลมโดยรอบรัศมี จีวรห่มคลุมเป็นริ้ว และมีอุษณิษะเป็นมวยผม แต่พระเกศาขมวดเป็นก้อนหอย
3. ศิลปะอมราวดี (พุทธศตวรรษที่ 7-10)	พระพุทธรูปยืนมีการจับชายจีวรยกขึ้นมาพาดพระกรซ้ายขวานานกัน พระเศียรมีลักษณะยาวรี พระเกศาขมวดเป็นก้อนหอย ตามลักษณะของคนพื้นเมืองในอินเดียตอนใต้ อุษณิษะต่ำ การครองจีวรห่มเฉียงเป็นริ้วธรรมชาติทั้งองค์
4. ศิลปะคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 9-11)	มีพระพักตร์สงบและ มีการออกแบบให้พระเนตรเหลือบลงต่ำทำให้ดูสงบมากขึ้น ส่วนการครองจีวรบางเหมือนผ้าเปียกน้ำทำให้เป็นจีวรเรียบไม่มีริ้ว คุปตะแบบเนื้อแข็งขึ้น พระพุทธรูปยืนแสดงปางประทานอภัย โดยพระหัตถ์ซ้ายจับชายจีวรลง และปางประทานพร (วรมุทรา) ส่วนพระพุทธรูปนั่งนิยมปางปฐมเทศนา หรือธรรมจักรมุทรา ซึ่งเป็นมุทราที่ได้รับความนิยมอย่างมาก ศิลปะคุปตะสกุลช่างสารนาถ มีประภาลีหรือประภามณฑล รอบพระวรกายเป็นรูปวงรี
5. ศิลปะระหว่างกาฏกะ จาลุกยะตะวันตก (พุทธศตวรรษที่ 10-13)	มีรูปแบบของพระพักตร์ และการแสดงมุทรา รวมทั้งการครองจีวรแบบเรียบไม่มีริ้ว คล้ายผ้าเปียกน้ำแบบเนื้อตามแบบศิลปะคุปตะสกุลช่างสารนาถและมีการครองจีวรห่มเฉียงตามแบบอมราวดี มุทราที่พบมากที่สุดไนอิริยาบถยืนคือวรมุทรา(ประทานพร) โดยมีพระหัตถ์ซ้ายจับจีวรขึ้นไปในแนวตั้ง ส่วนอิริยาบถนั่งนิยมแสดงธรรม จักรมุทรา (ปางปฐมเทศนา)

ตารางที่ 2.1 สรุปรูปแบบลักษณะพระพุทธรูปแต่ละสมัยในประเทศอินเดีย (ต่อ)

ยุคสมัย	พุทธลักษณะ
6. ศิลปะแบบปาละวะ (พุทธศตวรรษที่ 10-14)	มีพระพักตร์รูปไข่ อุม เต่ง เป็นพิเศษ มีพระหนุสองชั้นมีความเคร่งขรึมมากกว่าคุปตะ มีเส้นพระวรกายรอบนอก ที่มีส่วนโค้งทั้งด้านหน้าและด้านหลัง จึงทำให้มีความอ่อนช้อยลมนละไม่แตกต่างไปจากศิลปะคุปตะ
7. ศิลปะโอริสสา (พุทธศตวรรษที่ 13-16)	แผ่นหลังเป็นรูปสี่เหลี่ยมตามซุ้มจระนำของสถาปัตยกรรมแบบรัฐโอริสสา พระพุทธรูปนิยมปางมารวิชัย (ภูมิสปรสมุทรา) นั่งบนฐานกลีบบัวชั้นเดียว พระพุทธรูปนั่งนิยมครองจีวรห่มเฉียง มีทั้งแบบที่ไม่มีชายจีวร และมีชายจีวรสั้นเป็นเขี้ยวตะขาบที่พระอังสาซ้าย
8. ศิลปะแบบปาละ (พุทธศตวรรษที่ 14-18)	ประภามณฑลซ้อนกันและมีขนาดใหญ่กว่าพระเศียรเพียงเล็กน้อย ประภาวลีหรือแผ่นหลังมีรูปโค้งมนและโค้งแหลม ลักษณะการครองจีวรมีทั้งแบบห่มคลุมแบบเรียบและมีริ้ว ส่วนอริยาบถนั่งนิยม ปางมารวิชัย ครองจีวรห่มเฉียง มีชายจีวรสั้นที่อังสาซ้าย ในตอนปลาย มีลักษณะสำคัญคือ สร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องที่มี “เทริดขนนก” ประดับ
9. ศิลปะกัศมีร์ (พุทธศตวรรษที่ 14-18)	มีพระเกศาขมวดกันห้อย พระพุทธรูปยืนมีจีวรริ้วประดิษฐ์รูปตัว U พระเพล่าเป็นจีวรเรียบ การตกแต่งคล้ายรูปพระโพธิสัตว์ คือ สวมมงกุฎ จีวรเป็นริ้วมีขอบหนารอบพระศอ พระพุทธรูปนั่งมีจีวรเป็นริ้วทั้งองค์ คล้ายศิลปะคันธาระ
10. ศิลปะโจหะ (นาคปฏันนัม) (พุทธศตวรรษที่ 15-18)	มีเปลวรัศมีบนอุษณีษะทุกองค์ ซึ่งให้อิทธิพลแก่พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ในดินแดนสุวรรณภูมิ การห่มจีวรมีทั้งห่มคลุมแบบอินเดียฝ่ายเหนือ และห่มเฉียงแบบอินเดียฝ่ายใต้ การห่มเฉียงมีเป็นจีวรแบบเรียบไม่มีริ้ว ชายจีวรยาวลงมาถึงพระนาภี ส่วนห่มคลุมมีริ้วและเขี้ยวตะขาบตามแบบปาละ

พระพุทธรูปในยุคแรกสร้างตรงตามมหาบุริสลักษณะ นิกายสรวาสติวาส คือมี อุษณีษะศีรษะ พระเศียรรูปเหมือนโพกผ้า หรือเหมือนสวมมงกุฎ (เมาลี) คือพระเศียรสูงถึงแม้ว่าจะมีลักษณะแตกต่างไปตามสกุลช่าง มีลักษณะตามอนุพยัญชนะ คือมี เส้นพระเกศาเวียนเป็นทักษิณาวฏุมทุก ๆ เส้นวิจิตรไปด้วยระเบียบพระเกตุมาลา จึงมีลักษณะของพระเกศาขมวดเป็นกันห้อยและอุษณีษะแบบมวยผมจึงได้เป็นแบบแผนการสร้างพระพุทธรูปในสมัยต่อมา ในระยะแรกสมัยคันธาระ การครองจีวรมีลักษณะหนาและเป็นริ้วคล้ายผ้าโทกาของโรมัน ภายหลังในศิลปะแบบคุปตะ จึงนิยมจีวรบาง คล้ายผ้าเปียกน้ำ ประภามณฑลแบบเรียบนิยมในสมัยคันธาระ ประภามณฑลแบบพันธุ์พฤษกา นิยมในสมัยคุปตะ ประภามณฑลแบบขอบเปลวไฟนิยมในสมัยปาละส่วนอริยาบถ-มุทราพบทำขึ้นตริภังค์สมัยคุปตะ (Gupta Period) ประมาณปี พ.ศ. 800-1200 ยุคนี้ นับว่าเป็นยุคที่มีความเจริญสูงสุด แห่งพุทธศิลป์ พระพุทธรูปปางปฐมเทศนา สมัยคุปตะ ในพิพิธภัณฑสถานเมืองสารนาถ อีกทั้งยังได้รับการยอมรับว่าเป็นพระพุทธรูปที่มีความงดงามมากที่สุดในโลกอีกด้วย

นอกจากนี้ในศิลปะสกุลช่างมอราและสกุลช่างสารนาถในสมัยคุปตะ เกี่ยวกับเรื่องนี้ (เชษฐ ติงส์ณูชลี , 2554 , น.17) ได้แสดงความเห็นว่า ทำนั้งขัดสมาธิเกี่ยวข้องกับนักบวช ซึ่งขัดสมาธิราบนิยมในอินเดียใต้ และขัดสมาธิเพชรนิยมในอินเดียตอนเหนือ ส่วนทำนั้งห้อยพระบาทกลับเป็นอิริยาบถของกษัตริย์ ซึ่งนิยมกันในอินเดียเหนือ เริ่มตั้งแต่สมัยคุปตะลงมา นอกจากนี้อินเดียตอนเหนือยังนิยมแสดง ภูมิสถาปัตยกรรมและธรรมจักรมูทรา

ภาพที่ 2.14 พระพุทธรูปปางปฐมเทศนา สมัยคุปตะ ในพิพิธภัณฑสถานเมืองสารนาถ
ที่มา: บอ กบุญ (2555)

พระพุทธรูปปฏิมากรในประเทศไทย

ประเทศไทยในอดีตเป็นส่วนหนึ่งของดินแดนที่เรียกว่า สุวรรณภูมิ เป็นศูนย์กลางการค้า การแลกเปลี่ยน ของจีน อินเดีย ลังกา ชาว เปอร์เซีย (อิหร่าน) อาหรับ (ซาอุดีอาระเบีย) โรมัน และประเทศในยุโรป พบหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ที่บ่งบอกว่าคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนาเป็นที่ยอมรับของคนมาช้านาน พบพระพุทธรูปโบราณตามแบบอินเดียมากมายในประเทศไทย สำหรับพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในดินแดนไทย ผู้วิจัยขอเสนอเป็นลำดับดังต่อไปนี้

1. ศิลปะทวารวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16) มีศูนย์กลางแถบภาคกลางบริเวณ จังหวัด นครปฐม ราชบุรี สุพรรณบุรี พบจารึกบนเหรียญเงินโดยใช้อักษรปัลลวะ มีการแพร่หลายของ ศาสนา พุทธนิกายเถรวาทและศาสนาพุทธนิกายมหายาน พระพุทธรูประยะแรกได้รับอิทธิพลจาก ศิลปะอมราวดี และศิลปะคุปตะมากที่สุด คือ การมีการครองจีวรห่มเฉียง จีวรเรียบไม่มีริ้ว และไม่ ปรากฏชายจีวร แสดงอิริยาบถนั่งขัดสมาธิอย่างหลวม ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของศิลปะอมราวดี ส่วนลักษณะเฉพาะของศิลปะคุปตะ ได้แก่ พระพุทธรูปยืนครองจีวรห่มคลุม แบบเรียบไม่มีริ้ว มีส่วนของจีวรพาดข้อพระกรซ้ายขวา ชายจีวรตกเป็นรูปโค้ง นิยมแสดงปางประทานพร ส่วนพระพุทธรูปที่เป็น

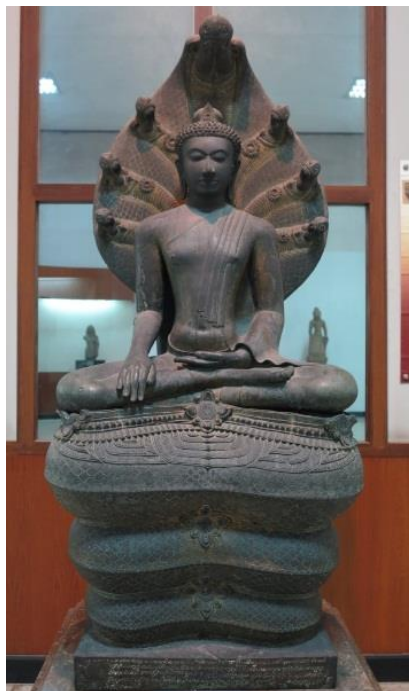
ลักษณะเฉพาะของทวารวดี ได้แก่พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทแบบตะวันตก พบลักษณะพระพุทธรูปแบบนี้ในศิลปะแบบวาฏกะ-จาตุยกะตะวันตก ของอินเดียที่ถ้ำอชันตาลักษณะเด่นของพระพุทธรูปสมัยทวารวดี พระพุทธรูปมีพระพักตร์กลมแป้น พระขนงต่อกันเป็นรูปปีกกา พระนาสิกแบน พระโอษฐ์หนาแบน ขมวดพระเกศาใหญ่ อุษณิษะเตี้ย นิยมปางแสดงธรรม (วิตรรก มุทรา) (ศักดิ์ชัย สายสิงห์. 2554: 116)

ภาพที่ 2.15 พระพุทธรูปปางมารวิชัยแบบทวารวดี
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

นอกจากนี้ เรายังพบพระพุทธรูปทวารวดีแถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ของไทย อีกด้วย เกี่ยวกับสุนทรียภาพของพระพุทธรูปสมัยทวารวดี สันติ เล็กสุขุม (2554: 23-24) กล่าวไว้ว่า “พระอริยาบถตรึงค์ (ยืนเอียง พระโสณี - สะโปก) คือสุนทรียภาพ ที่ยังใกล้ชิดกับศิลปะอย่างอินเดีย” และ “อริยาบถยืนตรง คือสุนทรียภาพอย่างหนึ่งของพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในดินแดนไทย” ซึ่งลักษณะการยืนตรึงค์ และการยืนตรง พบได้ในศิลปะแบบทวารวดีด้วย วัสดุที่ใช้สร้างสรรค์ มีทั้งสลักจากหิน หล่อสำริดปูนปั้น และดินเผา ช่วงตอนปลายพระพุทธรูปทวารวดียังได้รับอิทธิพลของเขมรอีกด้วย

2. ศิลปะศรีวิชัย (ราวพุทธศตวรรษที่ 13-18) มีศูนย์กลางแถบภาคใต้ของไทย พบรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร สลักศิลาและสำริด สะท้อนการนับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ส่วนพระพุทธรูประยะแรก พบเศียรที่สร้างขึ้นโดยช่างชาวพื้นเมือง ซึ่งได้รับอิทธิพลของศิลปะแบบอมราวดี คือ พระพักตร์กลมป้อมขมวดพระเกศาใหญ่มาก มีอุษณิษะเพียงเล็กน้อย มีการครองจีวรห่มเฉียงแสดงปางสมาธิ และยังพบพระพุทธรูป ยืน ครองจีวรเรียบแบบคุปตะอีกด้วย นอกจากนี้ยังพบอิทธิพลศิลปะแบบทวารวดี คือ พระพักตร์แบน พระนาสิกแบน พระขนงต่อกันเป็นปีกกา พระหัตถ์แสดงวิตรรกทั้งสองข้างช่วงศตวรรษที่ 14-15 พบพระพุทธรูปตามแบบปาละ และชวาภาคกลาง

ภาพที่ 2.16 พระพุทธรูปปางนาคปรกแบบศรีวิชัย
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ศักดิ์ชัย สายสิงห์ (2554: 126) กล่าวสรุปว่ามีลักษณะดังนี้ “พระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิเพชร เหนือฐานบัวคว่ำบัวหงายเรียกว่าบัวแบบปาละ มีชายผ้าที่คลี่ออกมาด้านหน้าตัดเป็นรูปครึ่งวงกลมคล้ายพัด มีพระพักตร์เล็ก ขมวดเกศาปานกลาง มีอุษณิษะ ไม่มีพระรัศมี สังขาริฐ์ชั้นระดับพระถันปลายตัดตรง” ส่วนสกุลช่างไชยา ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18-19 โดยรวมได้รับอิทธิพลระหว่างศิลปะเขมรและทวารวดี พบพระพุทธรูปนาคปรกสำริด พระหัตถ์แสดงปางมารวิชัย นั่งขัดสมาธิราบ รัศมีเป็นต่อมกลม และมีรูปใบโพธิ์ประดับ ริมฝีปากบนจิบ และค่อนข้างบาง พระพักตร์รูปไข่ พระขนงโค้ง พระเนตรปิดและเหลือบลงต่ำ พระนาสิกโด่ง

สันติ เล็กสุขุม (2554: 19) กล่าวว่า “สุนทรียภาพของพระพุทธรูปนาคปรกองค์นี้เกิดจากสัดส่วนอันเหมาะสม” ของพระวรกาย ตลอดจนส่วนต่าง ๆ ของพญานาค นอกจากนี้ยังพบพระพุทธรูป แสดงวิตรรกมูทราทั้งสองพระหัตถ์แบบทวารวดี มีรัตประคดและผ้าถุงจีบหน้านาง ตามแบบเขมร

3. ศิลปะเขมรในประเทศไทยหรือศิลปะลพบุรี (ราวพุทธศตวรรษที่ 12 - ปลายพุทธศตวรรษที่ 19) พบมากในภาคอีสานและภาคตะวันออกของไทย ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปสลักศิลา และงานหล่อสำริดส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปนาคปรกปางสมาธิ พระพักตร์สี่เหลี่ยม แสดงสีหน้าอึ้งทึ่ง พระเนตรเบิกกว้าง มีเทริดและมงกุฎทรงกรวย (หมวกชีโบ) ประดับด้วยกรองศอ แสดงนาคทรงเครื่อง ประทับนั่งเหนือขดสามชั้น แยมพระโอษฐ์เล็กน้อย เรียกว่า “ยิ้มแบบบายน” ช่วงตอนปลาย (กลางพุทธศตวรรษที่ 18 - ปลายพุทธศตวรรษที่ 19) พระเศียรมีมงกุฎทรงสูงทำเป็นชั้น พระโอษฐ์แเบะกว้าง ขอบพระโอษฐ์หนายังคงยิ้มแบบบายนและมีการยึดพระวรกาย และพระพักตร์ยาวเป็นรูปไข่

ภาพที่ 2.17 พระพุทธรูปขนาดปรกแบบลพบุรี
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

4. ศิลปะหริภุญชัย (ราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 18) มีศูนย์กลางแถบจังหวัดลำพูน มีตำนานจามเทวีวงศ์ กล่าวถึงประวัติการสร้างอาณาจักรโดยฤาษีวาสุเทพสร้างเมืองหริภุญชัย และอัญเชิญพระนางจามเทวีธิดาจากเมืองละโว้ (ลพบุรี) ขึ้นปกครองอาณาจักร พระพุทธรูปได้รับอิทธิพลศิลปะพุกาม มีพระพักตร์เคร่งขรึม พระนลาฏกว้าง มีขอบพระเกศา (ขอบไรพระศก) พระเนตรโปน พระขนงต่อกันและยกเป็นสัน พระโอษฐ์หนาและกว้าง พระนาสิกแบนใหญ่ ขมวดพระเกศาเป็นเกลียวแหลม มีอุษณีษะทรงกรวยขนาดใหญ่ แสดงปางมารวิชัย นั่งขัดสมาธิเพชร มีชายผ้าที่หน้าตักตกลงมาเป็นริ้วซ้อนกันคล้ายพัด วัสดุที่ใช้ ทำด้วยศิลาแลงหุ้มปูน และทำจากดินเผา

ภาพที่ 2.18 พระศากยสิงห์ นั่งขัดสมาธิเพชร ปางมารวิชัย สมัยเชียงแสน
ที่มา: วัดเบญจมบพิตรดุสิตดุสิตวนาราม

5. ศิลปะเชียงแสน - ล้านนา (ราวพุทธศตวรรษที่ 19 – 23) อาณาจักรล้านนาเป็นการรวบรวมแว่นแคว้นและอาณาจักรทางภาคเหนือให้มีศูนย์กลางที่จังหวัดเชียงใหม่ โดยเป็นอาณาจักรร่วมสมัยกับอาณาจักรสุโขทัย ช่วงแรกราวพุทธศตวรรษที่ 19 พบทั้งพระพุทธรูปปางมารวิชัยนั่งขัดสมาธิเพชร และนั่งขัดสมาธิราบพระวรกายอวบอ้วน ชายสังฆาฏิสั้นเป็นเขี้ยวตะขาบเหนือพระถัน นิยมหล่อด้วยสำริด พระพักตร์กลม แยมพระโอษฐ์เล็กน้อย รัศมีเป็นดอกบัวตูม ขมวดพระเกศาใหญ่ นิยมเรียกว่า “พระพุทธรูปเชียงแสน” แสดงอิทธิพลของศิลปะพุกาม ช่วงหลังราวพุทธศตวรรษที่ 20–21มีการติดต่อกับอาณาจักรสุโขทัย แสดงอิทธิพลของศิลปะสุโขทัย คือนิยมแสดงพระหัตถ์แบบปางมารวิชัยนั่งขัดสมาธิราบ มีพระพักตร์รูปไข่ เหนืออุษณีษะมีพระรัศมีเปลวเพลิง ชายสังฆาฏิทอดยาวมาจรด พระนาภี มีขมวดพระเกศาเล็ก

ภาพที่ 2.19 พระพุทธรูปปางมารวิชัยแบบสุโขทัย
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

6. ศิลปะแบบสุโขทัย (ราวพุทธศตวรรษที่ 19–20) มีศูนย์กลางแถบลุ่มแม่น้ำยม ช่วงก่อนสถาปนาอาณาจักรสุโขทัย บริเวณส่วนนี้ตกอยู่ภายใต้การปกครองของอาณาจักรเขมร และในช่วงตอนปลายของอาณาจักรสุโขทัย ตกเป็นประเทศราชของอาณาจักรอยุธยา และภายหลังได้ผนวกเข้ากับอาณาจักรอยุธยา ถือได้ว่าเป็นยุคสมัยที่มีพุทธลักษณะงดงามที่สุด และมีการสร้างพระพุทธรูปทั้ง 4 อริยาบถ คือ ยืน เดิน (ลีลา) นั่ง นอน ลักษณะสำคัญ คือ นิยมแสดงปางมารวิชัย หล่อสำริด นั่งขัดสมาธิราบบนฐานกระดานเกลี้ยงพระวรกายเพรียวบาง พระอঙ্গสาใหญ่ บั้นพระองค์เล็ก พระพักตร์รูปไข่ ขมวดพระเกศาขนาดปานกลาง รัศมีรูป เปลวเพลิง พระเนตรเหลือบลงต่ำ พระนาสิกโด่ง พระขนงโก่ง แยมพระโอษฐ์เล็กน้อย ชายสังฆาฎิยาวจรดพระนาภีมีลักษณะเป็นเขี้ยวตะขาบ ครอบจีวรเรียบบางคล้ายผ้าเปียกน้ำ ปลายนิ้วพระหัตถ์ไม่เสมอกัน ส่วนพระพุทธรูปยืน (ลีลา) หล่อสำริด

ภาพที่ 2.20 พระพุทธรูปอุ้มทอง
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

7. ศิลปะอยุธยา (ราวพุทธศตวรรษที่ 20 – 24) อาณาจักรอยุธยาตั้งอยู่แถบที่ราบลุ่มภาคกลางมี แม่น้ำ 3 สาย ไหลมาบรรจบกัน ได้แก่ แม่น้ำป่าสัก แม่น้ำลพบุรี และแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งก่อนหน้าที่จะสถาปนาอาณาจักรอยุธยาบริเวณภาคกลางมีความเจริญของอาณาจักรละโว้ (จังหวัดลพบุรี) และอาณาจักร สุวรรณภูมิ (จ. สุพรรณบุรี) พระพุทธรูปอยุธยาช่วงแรกนิยมเรียกว่า พระพุทธรูปแบบอุ้มทอง ซึ่งมาจากชื่อเมืองหลวงของอาณาจักรสุพรรณภูมิ พระพุทธรูปในช่วงแรกอาจจะสร้างขึ้นก่อนสถาปนาอาณาจักรอยุธยาจะได้รับอิทธิพลศิลปะเขมร คือมีพระพักตร์สี่เหลี่ยม แสดงสีพระพักตร์เคร่งขรึม มีไรพระศก พระหัตถ์แสดงปางมารวิชัย นั่งขัดสมาธิราบ ขมวดพระเกศาเล็ก ชายสังฆาฎิปลายตัดตรงเป็นแผ่นจรดพระนาภี และมีพระขงฆ์เป็นสัน เรียกว่า “พระแข่งม” พระรัศมีเป็นเปลวพระนลาฏกว้าง พระขนงมีเค้ารูปปีกกา

ภาพที่ 2.21 พระพุทธรูปทรงเครื่อง สมัยอยุธยา
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ภายหลังในสมัยอยุธยาตอนต้น พบว่าได้รับอิทธิพลจากสุโขทัย คือมีพระพักตร์รูปไข่ พระขนงโก่ง ชายสังฆาฏิเป็นเขี้ยวตะขาบจรดพระนาภี รัศมีเป็นเปลวสูง ช่วงสมัยอยุธยาตอนกลาง ได้รับอิทธิพลจากสุโขทัย มีพระเกศาเล็กมาก เรียกว่า “แบบหนามขนุน” พระโอษฐ์แบะกว้างเกือบเป็นเส้นตรง ชายสังฆาฏิเป็นแผ่นปลาย คล้ายเขี้ยวตะขาบ พระเนตรเรียว พระนาสิกยาว รัศมีเป็นเปลว พบพระพุทธรูปที่มีลักษณะเด่น คือ พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย หมายถึงมีเครื่องทรง เช่น มงกุฎ กรรเจียกจร กุณฑล กรองคอ สังวาล ทับทรวง ทองพระกร ส่วนช่วงสมัยตอนปลาย นิยมสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องใหญ่อย่างพระมหาจักรพรรดิ คือมีเครื่องทรง มาก เช่น มหามงกุฎ พาหุรัต พระพักตร์ยาวและใหญ่ พระขนงโก่งและตั้งขึ้น ปลายพระเนตรตวัดขึ้นพระนาสิกใหญ่และโด่ง พระโอษฐ์ใหญ่และกว้าง หยักคล้ายกระจับลักษณะแยมพระโอษฐ์

ภาพที่ 2.22 พระพุทธรูปทรงเครื่องจักรพรรดิ ศิลปะรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

8. ศิลปะรัตนโกสินทร์ (ราวพุทธศตวรรษที่ 24 - ปัจจุบัน) พระมหากษัตริย์ทรงอุปถัมภ์ช่างในการสร้างพระพุทธรูปมาในทุกรัชกาล ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในช่วงสมัยรัชกาลที่ 1 - 2 พบการสร้างพระรูปเพียงเล็กน้อย เนื่องจากอยู่ในระยะเวลาสร้างบ้านเมืองให้เป็นปึกแผ่น สมัยรัชกาลที่ 1 มีการอัญเชิญพระพุทธรูปตามหัวเมืองต่างจังหวัด มาประดิษฐานเป็นพระประธานในโบสถ์วัดสำคัญในกรุงเทพมหานคร สมัยรัชกาลที่ 2 มีการสร้างพระพุทธรูปเพื่อไปประดิษฐานตามวัดต่าง ๆ บางส่วนพระพุทธรูปสำคัญสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็สร้างขึ้นอย่างมาก สมัยรัชกาลที่ 3 จนเกิดเป็นรูปแบบที่มีลักษณะเฉพาะ เรียกว่า “พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ”

ตารางที่ 2.2 สรุปรูปแบบลักษณะพระพุทธรูปแต่ละสมัยในประเทศไทย

ยุคสมัย	พุทธลักษณะ
1. ศิลปะทวารวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 16)	ลักษณะเด่น คือ มีพระพักตร์กลมแบน พระขนงต่อกันเป็นรูปปีกกา พระนาสิกแบน พระโอษฐ์หนาแบน ขมวดพระเกศาใหญ่ อุษณิษะเตี้ย นิยมปางแสดงธรรม (วิตรรก มุทรา) นิยมแสดงปางประทานพร การมีการครองจีวรห่มเฉียง จีวรเรียบไม่มีริ้ว และไม่ปรากฏชายจีวร แสดงอริยาบถนั่งขัดสมาธิ ยืนครองจีวรห่มคลุม แบบเรียบไม่มีริ้ว มีส่วนของจีวรพาดข้อพระกรซ้ายขวา ชายจีวรตกเป็นรูปโค้ง ส่วนพระพุทธรูปที่เป็นลักษณะเฉพาะของทวารวดี คือ พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทแบบตะวันตก
2. ศิลปะศรีวิชัย (ราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 18)	พระพักตร์กลมป้อม ขมวดพระเกศาใหญ่มาก มีอุษณิษะเพียงเล็กน้อย มีการครองจีวรห่มเฉียงแสดงปางสมาธิ และยังพบพระพุทธรูปยืน ครองจีวรเรียบแบบคูปตะ นอกจากนี้ยังพบอิทธิพลศิลปะแบบทวารวดี คือ พระพักตร์แบน พระนาสิกแบน พระขนงต่อกันเป็นปีกกา พระหัตถ์แสดงวิตรรกทั้งสองข้าง
3. ศิลปะเขมรในประเทศไทยหรือศิลปะลพบุรี (ราวพุทธศตวรรษที่ 12–ปลายพุทธศตวรรษที่ 19)	พระพักตร์สี่เหลี่ยม แสดงสีหน้าอึ้งทึ่ง พระเนตรเบิกกว้าง มีเทริดและมงกุฎทรงกรวย (หมวกชีโบ) ประดับด้วยกรองคอ แสดงนาครทรวงเครื่องประดับนั่งเหนือขดสามชั้น แยมพระโอษฐ์เล็กน้อย เรียกว่า “ยิ้มแบบบายน” พระเศียรมีมงกุฎทรงสูงทำเป็นชั้น พระโอษฐ์แบนกว้าง ขอบพระโอษฐ์หนายังคงยิ้มแบบบายนและมีการยึดพระวรกาย และพระพักตร์ยาวเป็นรูปไข่
4. ศิลปะหริภุญชัย (ราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 18)	มีพระพักตร์เคร่งขรึม พระนลาฏกว้าง มีขอบพระเกศา (ขอบไรพระศก) พระเนตรโปน พระขนงต่อกันและยก เป็นสัน พระโอษฐ์หนาและกว้าง พระนาสิกแบนใหญ่ ขมวดพระเกศาเป็นเกลียวแหลม มีอุษณิษะทรงกรวยขนาดใหญ่ แสดงปางมารวิชัย นั่งขัดสมาธิเพชร มีชายผ้าที่หน้าตักตกลงมาเป็นริ้วซ้อนกันคล้ายพัด

ตารางที่ 2.2 สรุปรูปแบบลักษณะพระพุทธรูปแต่ละสมัยในประเทศไทย (ต่อ)

ยุคสมัย	พุทธลักษณะ
5. ศิลปะเชียงแสน - ล้านนา (ราวพุทธศตวรรษที่ 19 - 23)	ปางมารวิชัยนั่งขัดสมาธิเพชร และนั่งขัดสมาธิราบพระวรกายอวบอ้วน ชายสังฆาฏิสั้นเป็นเขี้ยววตะขาบเหนือพระถัน นิยมหล่อด้วยสำริด พระพักตร์กลม แยมพระโอษฐ์เล็กน้อย รัศมีเป็นดอกบัวตูม ขมวดพระเกศาใหญ่ นิยมเรียกว่า “พระพุทธรูปเชียงแสน” นิยมแสดงพระหัตถ์แบบปางมารวิชัย นั่งขัดสมาธิราบ มีพระพักตร์รูปไข่เหนืออุษณิษะมีพระรัศมีเปลวเพลิง ชายสังฆาฏิทอดยาวมาจรดพระนาภี มีขมวดพระเกศาเล็ก
6. ศิลปะแบบสุโขทัย (ราวพุทธศตวรรษที่ 19 - 20)	นิยมแสดงปางมารวิชัย หล่อสำริด นั่งขัดสมาธิราบบนฐานกระดานเกลี้ยง พระวรกายเพรียวบาง พระอังสาใหญ่ บั้นพระองค์เล็ก พระพักตร์รูปไข่ ขมวดพระเกศาขนาดปานกลาง รัศมีรูปเปลวเพลิงพระเนตรเหลือบลงต่ำ พระนาสิกโด่ง พระขนงโก่ง แยมพระโอษฐ์เล็กน้อย ชายสังฆาฏิยาวจรดพระนาภี มีลักษณะเป็นเขี้ยวตะขาบ ปลายนิ้วพระหัตถ์ไม่เสมอกัน ครองจีวรเรียบบางคล้ายผ้าเปียกน้ำ
7. ศิลปะอยุธยา (ราวพุทธศตวรรษที่ 20 - 24)	มีพระพักตร์สี่เหลี่ยม แสดงสี่พระพักต์เคร่งขรึม มีไรพระศก พระหัตถ์แสดงปางมารวิชัย นั่งขัดสมาธิราบ ขมวดพระเกศาเล็ก ชายสังฆาฏิปลายตัดตรงเป็นแผ่นจรดพระนาภีและมีพระขงฆ์เป็นสัน เรียกว่า “พระแข่งคม” พระรัศมีเป็นเปลวพระนลาฏกว้าง พระขนงมีเค้ารูปปีกกา ภายหลังมีพระพักตร์รูปไข่พระขนงโก่ง ชายสังฆาฏิเป็นเขี้ยวตะขาบจรดพระนาภี รัศมีเป็นเปลวสูงมีพระเกศาเล็กมาก เรียกว่า “แบบหนามขนุน” พระโอษฐ์แบะกว้างเกือบเป็นเส้นตรง ชายสังฆาฏิเป็นแผ่น ปลายคล้ายเขี้ยวตะขาบ พระเนตรเรียว พระนาสิกยาว รัศมีเป็นเปลว พบพระพุทธรูปที่มีลักษณะเด่น คือ พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย หมายถึงมีเครื่องทรง เช่น มงกุฏ กรรเจียกจร กุณฑล กรองศอ สังวาล ทับทรวง ทองพระกร ส่วนช่วงสมัยตอนปลาย นิยมสร้างพระพุทธรูปทรง เครื่องใหญ่อย่างพระมหาจักรพรรดิ คือมีเครื่องทรงมาก เช่น มหามงกุฏ พาหุรัด พระพักตร์ยาวและใหญ่ พระขนงโก่งและตั้งขึ้น ปลายพระเนตรตวัดขึ้น พระนาสิกใหญ่และโด่งพระ โอษฐ์ใหญ่และกว้างหักคล้ายกระจับ ลักษณะ แยมพระโอษฐ์

ตารางที่ 2.2 สรุปรูปแบบลักษณะพระพุทธรูปแต่ละสมัยในประเทศไทย (ต่อ)

ยุคสมัย	พุทธลักษณะ
8. ศิลปะรัตนโกสินทร์ (ราวพุทธศตวรรษที่ 24 - ปัจจุบัน)	มีพระวรกายเพรียวบาง พระพักตร์ค่อนข้างกลมกึ่งรูปไข่ ขมวดพระเกศาเล็ก พระรัศมีเป็นเปลว พระขนงโค้งเส้นขอบเปลือกพระเนตรพระขนงป้ายเป็นแผ่น พระเนตรเปิดและมองตรง พระนาสิกค่อนข้างเล็กและโด่ง พระโอษฐ์เล็ก ทรงยิ้มพระโอษฐ์เล็กน้อย และมีพระโอษฐ์ค่อนข้างเรียวอ่อนโค้งเพียงเล็กน้อย คล้ายเรือจมนเกือบเป็นเส้นตรง

การสร้างพระพุทธรูป ถือเป็นสิ่งสะท้อนว่าประเทศไทยรับเอาพระพุทธศาสนาจากประเทศอินเดียเข้ามายังประเทศไทย พระพุทธรูปที่สร้างขึ้นจึงมีพุทธลักษณะบางอย่างที่แสดงให้เห็นว่าเราได้นำลักษณะบางอย่างมาจากพระพุทธรูปของอินเดีย โดยเฉพาะคติความเชื่อ เรื่องมหาบุรุษลักษณะ 32 ประการ ในแต่ละยุคสมัยก็มีพุทธลักษณะที่ตรงตามเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวที่บ่งบอกได้ว่าอยู่ในยุคสมัยใด โดยพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัย มักจะได้รับการยอมรับว่ามีพุทธลักษณะตรงตามที่สุด ดังเช่น พระพุทธชินราช จังหวัดพิษณุโลก (ภาพที่ 2.23)

ภาพที่ 2.23 พระพุทธชินราช จังหวัดพิษณุโลก
ที่มา: วิกีพีเดีย (2558)

พัฒนาการของการสร้างพระพุทธรูปในไทย มีความหลากหลายอย่างมาก ในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2535 – ปัจจุบัน) ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากความรุ่งเรืองในอดีตของงานศิลปกรรมไทยในช่วงต้นของสมัยรัตนโกสินทร์ พุทธลักษณะของพระพุทธรูปเป็นการผสมผสาน

ระหว่างลักษณะศิลปะสุโขทัยและอยุธยาที่ปรากฏในการสร้างพระพุทธรูป จึงทำให้พุทธลักษณะของพระพุทธรูป ในช่วงเวลาดังกล่าวมีพระพักตร์สงบนิ่ง พระเกตุมาลาและพระรัศมีรับพุทธลักษณะของพระพุทธรูป

ศักดิ์ชัย สายสิงห์ (2556 : น.517) กล่าวว่า ในสมัยรัชกาลที่ 3 “ มีพระพักตร์แสดงความอ่อนเยาว์ นิ่งคล้ายหุ่น และมีพระโอษฐ์อ่อนโค้งเพียงเล็กน้อย คล้ายเรือ จนเกือบเป็นเส้นตรง” พระพุทธรูปมีพุทธลักษณะสำคัญคือ มีพระวรกายเพรียวบาง พระพักตร์ค่อนข้างกลมกึ่งรูปไข่ ขมวดพระเกศาเล็ก พระรัศมีเป็นเปลว พระขนงโก่ง เส้นขอบเปลือกพระเนตรพระขนงป้ายเป็นแผ่น เช่นเดียวกับพระพุทธรูปอยุธยาตอนปลาย พระเนตรเปิดและมองตรง พระนาสิกค่อนข้างเล็กและโด่ง พระโอษฐ์เล็ก ทรงแยมพระโอษฐ์เล็กน้อย

เกี่ยวกับเรื่องนี้ สันติ เล็กสุขุม (2557: 192) ได้แสดงความเห็นว่าพระพุทธรูปที่มีพระพักตร์นิ่งเฉยไม่แสดงอารมณ์ คล้ายหุ่นหัวโขน “พระพักตร์หน้าหุ่น” มีการสร้างขึ้นตั้งแต่สมัย ร.1 การแสดงพระหัตถ์เรียงยาวเรียบเสมอกัน ลักษณะเด่นอีกประการหนึ่ง คือ การครองจีวรลายดอก ข้อสังเกตอีกประการหนึ่ง คือ มีการสร้างพระพุทธรูปกึ่งเหมือนจริงตั้งแต่สมัยปลายรัชกาลที่ 3 คือการสร้างรูปเหมือนสมเด็จพระสังฆราช (สุก ไก่เถื่อน) ที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ บุคคลสำคัญที่เป็นผู้มีบทบาทในการสร้างพระพุทธรูปแนวเหมือนจริง (สังฆนิยม) คือ เจ้าฟ้ามงกุฎพระวชิรญาณภิกขุ ซึ่งภายหลังคือรัชกาลที่ 4 ในช่วงการเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมเศรษฐกิจ และการเมือง สมัย ร.4 - ร.5 เป็นช่วงที่ประเทศไทยต้องเผชิญกับลัทธิจักรวรรดินิยม หรือ ล่าอาณานิคมจากตะวันตก จึงรับอิทธิพลทั้งรูปแบบและแนวคิดของศิลปะตะวันตกมาผสมผสาน พระพุทธรูปที่สร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) มีลักษณะสำคัญพอสรุปได้คือ ไม่มีอุษณิษะ มีริ้วจีวรเป็นธรรมชาติแบบเหมือนจริงแต่มีการจัดระเบียบให้สวยงาม มีการทาสีผิว (วรรณะ) พระพุทธรูปและพระสาวกแบบเหมือนจริง มีสังฆาฏิแผ่นใหญ่เหมือนจริง แต่ยังคงความงามของพระพักตร์ตามแบบอุดมคติ ขึ้นอยู่กับรสนิยมของช่างหลวงและช่างพื้นบ้าน พระองค์ทรงมีพระราชานิยมที่ต่างไปจากรัชกาลก่อน พระพุทธรูปแนวสังฆนิยมที่สอดคล้องกับรูปแบบศิลปะร่วมสมัย เน้นความสมจริงในพุทธลักษณะ เป็นพระราชานิยมที่ทรงโปรด ทำให้ความงามในพุทธลักษณะเชิงอุดมคติในแบบประเพณีนิยมเริ่มคลายความสำคัญไปในช่วงระยะหนึ่ง อย่างไรก็ตาม พระพุทธรูปในพุทธลักษณะเชิงอุดมคดียังคงแนบแน่นอยู่ในจิตใจของพุทธศาสนิกชน ดังนั้น จึงพบว่าพระพุทธรูปส่วนหนึ่งที่สร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงพุทธลักษณะเชิงอุดมคติแบบประเพณีนิยม อาทิ มีเปลวรัศมี พระขนงโก่ง มีอุณาโลม โดยพาพระที่สร้างตามความศรัทธาของชาวบ้าน

พระพุทธรูปหลังสมัยรัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบัน ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ทรงโปรดฯ ให้สร้างตามแบบสมัยรัชกาลที่ 4 พระพุทธรูปภูมิภาคบางองค์ ได้ทรงโปรดฯ ให้ช่างแก้ไขพระพุทธรูปให้มีเกตุมาลา (อุษณิษะ) อีกครั้ง แต่พุทธลักษณะอื่นใดยังคงตามแบบสมัยรัชกาลที่ 4 แต่ยังคงปรากฏพระพุทธรูปตามแบบอุดมคติจากการจำลองพระพุทธรูปโบราณ สมัยรัชกาลที่ 5 กลับไปจำลองพระพุทธรูปในสมัยคันธารราษฎร์ เช่น พระพุทธรูปปางขอฝน พระพุทธรูปปางบำเพ็ญทุกรกิริยา สมัยรัชกาลที่ 6 มีการออกแบบและปั้นพระพุทธรูปแนวสมจริงอย่างตะวันตก แต่ยังคงผสมผสานลักษณะบางประการตามแนวอุดมคติ และมีผู้ที่มีบทบาทสร้างงานศิลปะสมัยใหม่ตั้งแต่ตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 6 ถึงปัจจุบัน คือ ศาสตราจารย์ ศิลป์ พีระศรี ผู้ออกแบบพระศรีศากยเทศพลญาณ ประธานพุทธ

มณฑลสุทัศน์ พุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม เป็นการผสมผสานรูปแบบเหมือนจริงและแบบอุดมคติ
อย่างกลมกลืน